

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 23:1 (2018), SS. 1-43.

Makale Gönderim Tarihi: 25.05.2018 Makale Kabul Tarihi: 25.07.2018

Araştırma Makalesi

KUR'ÂN'DA GEÇEN FEME'STÂ'Û (فَمَا اسْطَاعُوا) İLE LEM TESTİ' (لَمْ تَسْطِعْ) ÜZERİNE

Abdulkadir BAYAM*

Öz

Mekke döneminde Gâşiye sûresinden sonra inen ve adını 9-26. âyetlerde yer alan Ashâb-ı Kehf kıssasındaki "mağara" anlamı kehf kelimesinden alan Kehf sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in on sekizinci sûresidir. Bu sûrede Ashâb-ı Kehf kıssasına yer verildiği gibi 60-82. âyetlerde Hz. Mûsâ-Hızır kıssasına ve 83-101. âyetlerde de Zülkarneyn kıssasına yer verilmektedir. Son iki kıssada konumuz açısından büyük önem arz eden iki fiil geçmektedir.

Kehf sûresini baştan sona okuyan bir kişi önce 78. âyette **لَمْ** ile meczûm **تَسْطِعْ** muzâri fiiliyle, sonra da 82. âyette yine **لَمْ** ile meczûm **تَسْطِعْ** muzâri fiiliyle karşılaşır ve hayretler içinde kalır. 97. âyette önce **مَا** ile olumsuzlanmış **اسْطَاعُوا**, sonra yine **مَا** ile olumsuzlanmış **اسْطَاعُوا** mâzi fiilleriyle karşılaşınca bu hayreti ikiye katlanır. Zira **اسْطَاعُوا** **اسْتِغْعَال** bâbındaki söz konusu fiil, Kehf sûresinde mâzi ve özellikle de muzâri formunda birçok kez geçmekteyse de bu ilgili âyetlerde durum farklılık arz etmektedir. Bu âyetleri okuyan bir kişinin mezkûr fiillerde meydana gelen değişimi merak etmesi ve nedenlerini araştırması son derece doğaldır. İşte bu çalışmada 97. âyette yer alan **فَمَا اسْطَاعُوا** ve 82. âyette yer alan **لَمْ تَسْطِعْ**, yapı ve anlam yönünden etraflıca ele alınarak akla gelebilecek bazı sorulara cevaplar aranmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm, Kehf sûresi, Arap Dili, fiil, kelime yapısı, anlam.

Atıf: Bayam, Abdulkadir. "Kur'ân'da Geçen Feme'stâ'Û (فَمَا اسْطَاعُوا) ile Lem Testi' (لَمْ تَسْطِعْ) Üzerine". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23:1 (2018): 1-43.

* Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi, abayam@erciyes.edu.tr

About **فَمَا اسْتَطَاعُوا** And **لَمْ تَسْتَطِعْ** In The Qur'an

Abstract

The Surah of al-Kahf descending from after al-Ghashiyah in the period of Mecca and taking its name from the word of al-kahf meaning "the cave" in the story of the People of the Cave located 9-26th verses is the eighteenth chapter of the Qur'an. In this surah, the story of Moses and al-Khidr has been found in 60-82nd verses and the story of Zul-Qarnain in 83-101 verses as well as the story of the People of the Cave. In the last two chapters, there are two verbs which are of great importance in terms of our topic.

One who reads the Surah of al-Kahf from beginning to end is firstly encountered with **تَسْتَطِعُ** verb put into the apocopate form with **لَمْ** in 78th verse and then **تَسْتَطِعُ** imperfect verb put into the apocopate form with **لَمْ** in 82nd verse and remains in astonishment. When he is encountered with the past tense verb of **اسْتَطَاعُوا** negated with **مَا** in 97th verse and then the preterit verb of **اسْتَطَاعُوا**, his astonishment doubles. However, the verb being talked about, which is the **اسْتِطَاعَال** aspect from **طوع** has been repeated many times in the form of the past tense and especially imperfect verb, the situation is different in these related verses. It is perfectly natural for a person who reads these verses to inquire into the cause of the change in question and investigate the reasons. In this work, the answer to some questions coming to the mind are searched in the context of **فَمَا اسْتَطَاعُوا** located in 97th verse and **لَمْ تَسْتَطِعْ** found in the 82nd verse by approaching extensively in terms of structure and meaning.

Key words: Qur'an, The surah of al-Kahf, Arabic language, verb, word structure, meaning.

Giriş

Kehf sûresinde Hz. Mûsâ-Hızır kıssasının anlatıldığı âyetlerden 78. âyette **تَسْتَطِعُ** ile **لَمْ** nefiy edatı **﴿قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾** muzâri fiili ve 82. âyette **﴿وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾** yine onunla **تَسْتَطِعُ** muzâri fiili yer alır. Aynı sûrede Zülkarneyn kıssasının anlatıldığı âyetlerden 97. âyette **﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾** nefiy edatı **مَا** ile olumsuzlanmış **اسْتَطَاعُوا** ve **اسْتَطَاعُوا** mâzi fiilleriyle karşılaştırılır. Burada **مَا اسْتَطَاعُوا** ile **لَمْ تَسْتَطِعْ** ve **مَا اسْتَطَاعُوا**, alışlageldik kullanımlar iken **تَسْتَطِعُ** ile **لَمْ تَسْتَطِعْ** telaffuzlarındaki bâriz değişiklikle dikkat çeken iki kullanımdır. Bu makâlenin gayesi, iki kıssada geçen söz konusu fiilleri klasik ve modern kaynaklara mürâcaat ederek yapı ve anlam yönünden incelemek ve akla gelebilecek sorulara cevap bulmaktır. Bu doğrultuda öncelikle kıssaların özeti sunulacak, sonra istitâat kavramı ana hatlarıyla ele alınacak, ardından da her iki kullanım konunun vuzûha kavuşturulması adına ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Hz. Mûsâ ile Allah'ın rahmet, ilim ve hikmet verdiği sâlih bir kulun kıssasının anlatıldığı Hz. Mûsâ-Hızır kıssası (âyet 60-82), kısaca şöyledir: Hz.

Mûsâ, Hızır olduğu söylenen bu kişinin sâhip olduğu ilimden kendisine de öğretmesi için yapacağı yolculukta ona arkadaş olmayı önermiş, o da Hz. Mûsâ'ya içyüzüne vâkıf olamayacağı olaylar sebebiyle bu beraberliğe sabredemeyeceğini belirtmişse de isrârı üzerine açıklamada bulunmadıkça yaptıklarının sebebini sormaması koşuluyla bunu kabul edeceğini belirtmiş, Hz. Mûsâ'nın buna rızâ göstermesiyle yolculukları başlamıştır. Arkadaşı önce bindikleri gemiyi delmiş, ardından bir çocuğu öldürmüş, daha sonra da uğradıkları kasabanın halkı kendilerini ağırlamadığı hâlde orada yıkılmak üzere olan bir duvarı düzeltmiştir. Her defasında sözünde durmayıp bu yaptıklarının sebebini soran Hz. Mûsâ'ya arkadaşı artık beraberliklerinin sona erdiğini söylemiş, ilk bakışta yanlış gibi görünen davranışlarının gerçek sebeplerini anlatmıştır.¹

Zülkarneyn kıssası (âyet 83-101) da, kısaca şöyledir: Kendisine iktidar ve ihtiyaç duyduğu her şey için vâsita verildiği bildirilen Zülkarneyn, önce batıya, sonra doğuya gidip karşılaştığı toplulukları uyarmış, ardından iki dağ arasına ulaştığında Ye'cûc ile Me'cûc'ün kendilerine zulmettiğini söyleyen bir kavimle karşılaşmıştır. Onların isteği üzerine o bölgedeki bir geçide demir kütleler ve bakırı eritmek suretiyle sağlam bir set inşâ etmiştir. Bu seddin inşâsı karşılığında halkın kendisine ücret ödeme teklifini "Rabbimin bana lütfettiği geniş imkânların yanında sizin vereceğiniz ücretin kıymeti yoktur." diyerek geri çevirmiş, ancak onlardan kendisine beden gücüyle yardımda bulunmalarını istemiştir. İnşâ faaliyeti bitince Ye'cûc ve Me'cûc, gedik bile açamadıkları bu seddi aşamamışlardır. Zülkarneyn, onlara bu başarısının ilâhî lütf sâyesinde gerçekleştiğini belirtmiş ve seddin ancak Allah'ın belirlediği vakit geldiğinde yıkılacağını söylemiştir. Bu kıssada yine kıyâmetin kopmasına ve sûrun üfürülmesine, Ye'cûc ve Me'cûc gibi saldırgan toplulukların kıyâmette azapla yüz yüze geleceğine temas edilmiştir.²

İstîtâat (الاستِطَاعَة)

طَوَع، boyun eğmeyi gösteren asıldır.³ İbn Düreyd (ö. 321/933), " طَوَعٌ يَطْوَعُ " طَوَعًا gibidir, fakat onlar طَوَعٌ لَّهُ ve أَطَاعَهُ derler, أَطَاعَهُ dedikleri gibi طَوَعًا demezler." ifâdesini kullansa da⁴ İbn Fâris (ö. 395/1004), "boyun eğmek"

¹ İlyas Üzümlü, "Kehf Sûresi", *DİA*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 188-189; İlyas Çelebi, "Hızır", *DİA*, İstanbul 1998, c. XVII, s. 406.

² Üzümlü, "Kehf Sûresi", s. 189; Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 564-565.

³ Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikr, ysz., 1399/1979, (طوع), c. III, s. 431.

⁴ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987-1988, (طوع), c. II, s. 917. el-Halîl b. Ahmed ve el-Ezherî de,

anlamındaki طَاعَ لَهُ طَاعَةٌ sülâsî fiiline yer verdikten sonra اطَاعَةُ'nun طَاعَ لَهُ (ona boyun eğdi) anlamına geldiğini belirtir.⁵ Böylece o, İbn Düreyd'in aksine sülâsînin doğrudan geçişli kullanımını da ele alır. Mef'ûlünü lâm harf-i cerrîyle ve bazılarına göre doğrudan da alan طَاعَ fiili ve mef'ûlünü doğrudan alan اِطْعَالِ bâbindan اطَاعَ fiili, "boyun eğmek, itâat etmek" anlamında birleşmektedir.

el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve İbn Fâris, الاستِطَاعَةَ'in الطَّوْعُ'dan türetildiği kanâatindedir.⁶ Sanki o, aslında الاستِطَاعَةُ idi. الاستِيعَاةُ ve الاستِيعَاةُ örneklerinde olduğu gibi و düşürülünce hâ (ة) ondan bedel yapılmıştır.⁷ el-Vücûh ve'n-nezâir'de الطَّوْعُ'dan,⁸ Lisânü'l-'Arab'da الطَّاعَةَ'ten اِسْتِطَاعَالِ ve el-Müfredât'ta الطَّوْعُ'dan اِسْتِطَاعَالَةَ olan⁹ اِسْتِطَاعَةَ الفُدْرَةَ عَلَى الشَّيْءِ (bir şeye gücü yetmek, kâdir olmak, onu yapabilmek)

sülâsînin sadece lâm harf-i cerrîyle kullanımına yer verirler. Ebû Hilâl el-'Askerî, طَوَّعًا طَوَّعَ لَهُ طَوَّعًا ile طَاعَ لَهُ طَاعَةٌ (ona boyun eğdi) ile karşılar. İbn 'Abbâd, birinci bâbdan طَوَّعَ طَوَّعًا ile dördüncü bâbdan طَوَّعًا طَوَّعَ'nun اَطَّعَ (itâat etti) anlamına geldiğini belirttikten sonra sırayla طَوَّعًا طَوَّعًا ve طَوَّعًا طَوَّعًا mastarlarını kaydeder. el-Halîl b. Ahmed, "boyun eğmek" anlamındaki طَوَّعَ'in mastarı اِطَّاعَةَ olanın ismi olduğunu belirtir. Burada el-Halîl, اَطَّاعَ fiilinin kurallara göre mastarı اِطَّاعَةَ iken örneğin طَوَّعَ'in onun ism-i masdarı olduğunu vurgulamak ister. Nitekim Araplar, طَوَّعًا طَوَّعًا derler. Bkz. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Kitâbü'l-'Ayn, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî, Müessesetü'l-'alemî li'l-matbû'ât, Beyrut, 1408/1988, (طوع), c. II, s. 209; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, Tehzîbü'l-luğa, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn vdğr., ed-Dâru'l-Misriyye li't-te'lîf ve't-terceme-Dâru'l-kâtibi'l-'Arabî, Kâhire, 1967, (طوع), c. III, s. 103; es-Sâhib İsmâîl b. 'Abbâd, el-Muhîr fi'l-luğa, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1414/1994, (طوع), c. II, s. 120; Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Vücûh ve'n-nezâir, thk. Muhammed Osman, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kâhire 1428/2007, s. 65. Ayrıca bkz. Mütercim Âsım Efendi, Kâmûs Tercümesi, el-Matba'atü'l-bahriyye, İstanbul 1304 h., (طوع), c. III, s. 349-350.

⁵ İbn Fâris, Mu'cemü Mekâyisü'l-luğa, (طوع), c. III, s. 431. İbn Sîde, sülâsî fiilin طَوَّعَهُ طَوَّعًا şeklinde geçişli kullanımına yer verirken طَوَّعَ طَوَّعًا ile اَطَّاعَ'nın aynı manada kullanıldığını belirtir. Ali b. İsmail İbn Sîde, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-'azam, thk. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-kütübü'l-'ilmiyye, Beyrut, 1421/2000, c. II, s. 312. Bu sülâsînin mef'ûlünü her iki şekilde almasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, el-Misbâhu'l-münîr, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1987, (طوع), s. 144.

⁶ Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l-'Ayn, (طوع), c. II, s. 210.

⁷ İbn Fâris, Mekâyisü'l-luğa, (طوع), c. III, s. 431.

⁸ Ebû Hilâl el-'Askerî, el-Vücûh ve'n-nezâir, s. 65. Eserlerden birinde الاستِطَاعَةَ'in الطَّوْعُ'dan اِسْتِطَاعَالَةَ olduğu ifade edilse de ona katılmak mümkün değildir, çünkü اِسْتِطَاعَالَةَ veznindeki harf sayısı, اِسْتِطَاعَالَةَ ve اِسْتِطَاعَالَةَ vezinlerine göre bir harf daha fazladır ve bu, bâbin dışına çıkmak anlamına gelir. Bkz. Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, Besâiru zevi't-temyîz fi letâîfi'l-Kitâbi'l-'azîz, thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülhalîm et-Tahâvî, el-Mektebetü'l-'ilmiyye, Beyrut tsz., c. II, s. 187.

⁹ Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfahânî, el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Seyyid Kilânî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz., s. 310.

anlamındadır.¹⁰ el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce)'ye göre o, الإِطَاقَة (gücü yetmek, yapabilmek, tâkat getirmek) anlamındadır.¹¹ İbn Berrî (ö. 582/1187), "O, el-Cevherî'nin zikrettiği gibidir." der, ama iki kelime arasında şöyle bir fark ortaya koyar: الإِسْطِاعَة, özellikle insan için iken الإِطَاقَة, genel olmaktadır. Meselâ الجَمَلُ مُطِيقٌ لِحَمَلِهِ (Deve, yüküne tâkat getirir, onu taşımaya gücü yeter.) denir, fakat مُسْتَطِيعٌ denmemelidir.¹² ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), bu minvâl üzere الطَّاقَة ve الإِطَاقَة'in bazılarının iddia ettiği gibi insana özgü olmadığını aksine umumilik ifâde ettiğini, الطَّاعَة ve الإِسْطِاعَة'in de hususilik ifâde ettiğini dile getirir.¹³ *el-Muhassas*'ta الإِسْطِاعَة için "kuvvet ve kudret" anlamı ortaya koyulduktan sonra اسْتَطَعْتُ الشَّيْءَ ve اسْتَطَعْتُهُ fiillerine أَطَقْتُهُ (ona gücüm yetti, tâkat getirdim, onu yapabildim) anlamı verilir.¹⁴ *el-Misbâhu'l-münîr*'de الإِسْطِاعَة kelimesine الطَّاقَة و الفُدْرَة (gücü yetmek, yapabilmek, tâkat getirmek, kâdir olmak) anlamı verilirken¹⁵ daha önceki manaların bir araya getirildiği dikkati çekmektedir.

İstîtâat (الإِسْطِاعَة), "sevmemek, hoşlanmamak, iğrenmek, zoraki" anlamındaki الكَرْه'in zıddı olan الطُّوع'dandır. Bunun sebebi, fiilin onunla طَوْعًا (zorlanmadan, kolaylıkla, gönülden) meydana gelmesidir. Allah'a مُسْتَطِيع ismi verilemez, çünkü bu, "O, öyle olmadıktan sonra fiil ona uydu/boyun eğdi." demektendir ve Allah için câiz değildir. الطُّوع, boyun eğmek iken الطَّاعَة, yüceltilmesine inanılan, gönülden bağlanılan kimseye boyun eğmektir. اسْتِغْفَال, aslında talep içindir (istemeyi ifâde eder) sonra bunun dışında da kullanılmıştır. Örneğin اسْتَحْسَنَ الشَّيْءَ (bir şeyi güzel buldu, beğendi) gibi. فَعَلْتُهُ طَوْعًا denir ki "Onu

¹⁰ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır-Dâru Beyrut, Beyrut, 1388/1968, (طوع), c. VIII, s. 242.

¹¹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr, IV. Baskı, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1990, (طوع), c. III, s. 1255.

¹² İbn Berrî'nin eserinin elimizdeki iki ciltlik baskısında en son bâbü's-şin ele alındığından طوع maddesinde yer alması ihtimali yüksek bu bilgiye ne yazık ki ulaşılamamıştır. Bkz. Muhammed Abdullah İbn Berrî, *et-Tenbîh ve'l-izâh 'ammâ vaka'a fi's-Sihâh*, thk. Mustafa Hicâzî, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, Mısır, 1980.

¹³ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Hilâlî vdğr., el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, Kuveyt 1422/2001, (طوع), c. XXVI, s. 111.

¹⁴ İbn Side, *el-Muhassas*, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut tsz., c. II, s. 90. *el-Kâmûsü'l-muhîr*'te ve *Tâcü'l-'arûs*'ta اسْتَطَاعَ fiiline yine أَطَقَ karşılığının verildiği görülmüştür. el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'âmme, Kâhire, 1398-1400/1978-1980, (طوع), c. III, s. 58; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, (طوع), c. XXI, s. 463.

¹⁵ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, (طوع), s. 144. Mütercim Âsım Efendi de, istîtâat hakkında "Bir nesneye güç yetmek ve tâkat getirmek anlamındadır, sanki o nesneyi uhde-i iktidârına boyun eğdirir." açıklamasında bulunur. Bkz. Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, (طوع), c. III, s. 350.

kolayca, rahat bir şekilde yaptım.”¹⁶ anlamındadır. Onun benzeri, Mâide sûresinin 30. âyetinde ﴿فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ...﴾ yer alan طَوَّعَتْ fiilidir ve meâli, “*Bunun üzerine nefsi, ona kardeşini öldürmeyi kolaylaştırdı, kolay gösterdi...*” şeklindedir. Bu vecihten de Allah’a “Bu, O’nun için veya O’na kolaydır.” denemeyeceği gibi مُسْتَطِيع de denemez, çünkü اسْتَطَاع, onu talep etmektir/istemektir. Dolayısıyla Allah hakkında يَطْلُبُ الْفَعْلَ عَلَى الْفَعْلِ وَيَطْلُبُ الشُّهُولَةَ أَوْ انْطِيعَ الْفَعْلَ (Yapabilmeyi/yapmaya kâdir olmayı/güç yetirmeyi, kolay olmasını veya fiilin boyun eğmesini/uymasını istiyor.) şeklinde bir cümle kurulamaz.¹⁷

Bu açıklamalar ışığında **istitâat**, sözlükte “boyun eğmek, itâat etmek” anlamındaki الطَّوع kökünden türemiş olup “muktedir olmak, güç yetirmek” demektir. Terim olarak da kulun fiil gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarla bunları kullanarak ihtiyârî fiilleri meydana getirmesini mümkün kılan güçtür. Bu kavramın karşılığında kudret, kuvvet, tâkat, vüs’ gibi kelimeler kullanılırsa da bunların farklı manalar taşıdığı kabul edilir. Belli bir işi veya daha fazlasını gerçekleştirecek güce **kudret** denir. Kudret alternatiflerden birini isteyerek yapma gücünü ifâde ederken **kuvvet**, ateşin yakması örneğinde olduğu gibi bir işi tek alternatifte bağlı ve zorunlu olarak gerçekleştirmeyi sağlar. Sadece belli bir fiili yapmaya yetecek miktardaki güce **tâkat**, birden fazla fiili yapmaya elverişli olan güce de **vüs’** adı verilir. Tâkat, genellikle fiilin zorlukla yapılması hâlinde kullanılır.¹⁸

İstitâatin tam anlamıyla işlevsel olabilmesi için şu dört unsurun bulunması gerekir: Fiili gerçekleştirene özgü bünye, fiili tasavvur etme, fiile etki edebilir madde/enerji, fiil âletle ilgiliyse âlet. Örneğin yazmak gibi. Yazanın yazıyı ortaya koyabilmesi için bu dördüne ihtiyacı vardır. O, bunlardan birinden ve daha fazlasından yoksun kaldığında فُلَانٌ غَيْرٌ مُسْتَطِيعٌ لِلْكِتَابَةِ (Falanca yazı yazamıyor.)

¹⁶ عَمِلَ الشَّيْءَ طَوْعًا, bir şeyi zorlama olmadan, isteyerek, gönülden yapmayı ifâde eder.

¹⁷ Ebû Hilâl el-‘Askerî, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, s. 65-66.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “İstitâat”, *DİA*, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 399. *et-Ta’rifât*’ta istitâat, kudret, kuvvet, vüs’ ve tâkat kelimelerinin sözlük anlamlarının birbirine yakın olduğundan söz edilir ve onların daha ziyâde kelâm ilmindeki anlamlarına değinilir. Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, II. Baskı, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut, 1413/1992, s. 35. Sözlükte “bir işe güç yetirmek, gücü yetmek; bir işi ölçülü ve planlı bir şekilde yapmak, planlamak; kıymetini bilmek; bir şeyin niteliğini, niceliğini ve şeklini belirlemek; rızkını daraltmak” anlamlarına gelen kudret (kadr), er-Râğîb el-İsfahânî’ye göre Allah’a nispet edilmesi durumunda her çeşidiyle aczin ondan nefyedilmesi, kula izâfe edilmesinde ise belli konularda gücü yetme, diğerlerinde âciz kalma anlamı taşıdığını söyler. Kudretin istitâat, tâkat ve vüs’ gibi kelimelerle anlam ortaklığına sâhip olduğu belirtilir. er-Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, s. 394; Bekir Topaloğlu ve Ali Bardakoğlu, “Kudret”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 316-317. Kuvvet, sözlükte “bir iş yapabilmek, bir şeye gücü yetmek” anlamında master ve “güç, kudret, tâkat; yetenek, meke” anlamlarında isim olarak geçer. Kasım Turhan, “Kuvvet”, *DİA*, Ankara, 2002, c. XXVI, s. 504.

ağır bulmaktır yani Kur'ân'ı ve iman emrini dinlemeyi ağır buluyorlardı.). Nitekim *فَلَا أَسْتَطِيعُ أَنْ أَسْمَعَ كَلَامَ فَلَانٍ* (Falancanın sözünü dinleyemem.) dendiğinde mana, "Falancanın sözünü dinlemek bana ağır geliyor." şeklindedir.²² Dördüncüsü, Mâide sûresinin 112. âyetinde *... هَلْ يَسْتَطِيعُ* ﴿... رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ...﴾ olduğu gibi **fiilin (yapılmasının) istenmesidir**. Burada mana, sofranın inmesini istemektir. Nitekim *هَلْ يَسْتَطِيعُ فُلَانٌ أَنْ يَقُومَ؟* (Falanca kalkabilir mi?) dendiğinde mana şudur: Sen o kişinin kalkmaya istitâatinin olduğunu, bunu yapabileceğini biliyorsun, fakat *الاسْتَطَاعَةَ*'i onun kalkmasını istemek daha doğrusu ondan kalkmasını istemek gayesiyle zikrediyorsun, zira o, daha zarifçedir.²³

1. Feme'stâ'û (فَمَا اسْتَطَاعُوا)

1.1. Fiilin Okunuşu

Kehf sûresinin 97. âyetinde ﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ yer alan *فَمَا اسْتَطَاعُوا*'nın okunuşu hususunda şunlar ifâde edilebilir: Kâriilerin çoğu, *ط'ın* hafifletilmesiyle *فَمَا اسْتَطَاعُوا* şeklinde okurken²⁴ el-Ezherî (ö. 370/980)'nin verdiği bilgiye göre sadece Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (ö. 156/773), *اسْتَطَاعُوا* anlamında şeddeli olarak *فَمَا اسْتَطَاعُوا* diye okumuştur. Böylece o, iki sâkini yani *س'ı* ve *ط'ya* idgâm edilen *ت'ı* (*ط'ya* idgâm edildiğinde sâkin *ط* olur) bir araya getirmiştir.²⁵ Ebû 'Ubeyd (ö. 224/838), Hamza'nın *ط'ya* idgâm edip *ط'ı* şeddelediğini aktarır.²⁶ el-Cevherî'ye göre de o, idgâm yaparak kırâat etmiş ve iki sâkini bir araya getirmiştir.²⁷ Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)'ye göre bu, câiz

²² Türkçe'de de bu bağlamda "Onun sözünü dinlemeye tahammül edemem veya tahammülüm yok." cümlesini kurmak mümkündür.

²³ Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, s. 66-68.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' liahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Dâru 'âlemi'l-kütüb, Riyâd, 1423/2003, c. XIII, s. 389. el-A'meş de *ت'ı* hazfetmeden *فَمَا اسْتَطَاعُوا* diye okumuştur ki bu, çoğunluğun okuyuşundan farklıdır. Yine el-A'sâ, *ط'ın* bulunması dolayısıyla *س'ı* dönüştürerek yani ibdâli uygulayarak *فَمَا اسْتَطَاعُوا* diye okumuştur. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1413/1993, c. VI, s. 156.

²⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Kitâbü Me'âni'l-kurâât*, thk. Muhammed b. 'Îd eş-Şa'bânî, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 2007, s. 293. Ebû Hayyân el-Endelüsî ise, Hamza ile Talha'nın böyle okuduğunu söyler. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 156.

²⁶ Ebû Ca'fer'e göre Ebû 'Ubeyd'in bu aktardığını kimse söyleyemez/telaffuz edemez, zira *س* ve idgâm edilen *ط* sâkindir. Bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1421 h., c. II, s. 307-308.

²⁷ Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-Arabiyye*, (طوع), c. III, s. 1255.

değilken²⁸ el-Kurtubî (ö. 671/1273)'ye göre vechi zayıf olan bir kırâattir. Hamza ez-Zeyyât, bu kırâati nedeniyle nahivcilerin ağır eleştirilerine maruz kalırken İbn Hâleveyh (ö. 370/980), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve ed-Dimyâtî el-Bennâ (ö. 1117/1705) gibi kırâat ilminde öne çıkan âlimler de seneden ve Arap kelâmından/dilinden güçlü sebepler bulmaya çalışarak onu savunma yoluna gitmişlerdir.²⁹

ez-Zeccâc (ö. 311/923)'ın yaptığı açıklamaya göre *فَمَا اسْتَطَاعُوا* 'ya idgâm ederek okuyan lahn yapmıştır, hata etmiştir. Bunu nahivciler el-Halîl, Yûnus (ö. 182/798) ve Sibeveyhi (ö. 180/796) ile onların görüşüne katılan herkes iddia etmiştir. Onların bu konudaki hücceti, *س*'in sâkin olmasıdır. *ت*, (*ط*) 'ya idgâm edildiğinde sâkin *ط* olur ve iki sâkin bir araya getirilemez. Yine *ت*'nin harekesini *س*'e atıp *فَمَا اسْتَطَاعُوا* derim diyen hata etmiştir, zira *اسْتَقْعَل*'nin *س*'i hiç harekelenmez.³⁰

²⁸ Ebû Ali el-Fârisî'nin açıklamasına göre bu, hiçbir şekilde hareke almayan *اسْتَقْعَل*'nin *س*'ine harekesini atamayan *ت*'nin *ط*'ya idgâmıdır. İdgâm edilenden önceki sâkin, med harfi olmamasına rağmen idgâm yapılmıştır. *ت*'nin birinci fiilde hafifilmesi ve ikinci fiilde bırakılması, bu veche göre yapılan idgâmdan daha güzeldir. Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedreddin Kahveci, II. Baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, Dimaşk-Beyrut, 1413/1992, V, 181-182.

²⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdürrâzık b. Hamûde el-Kâdûsî, "Eseru'l-kırâati'l-Kur'âniyye fi's-sinâ'ati'l-mu'cemiyye Tâcü'l-'arûs nemûzecen", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Helvân Üniv. Edebiyat Fakültesi, Kâhire, 1431/2010, s. 73-78. Örneğin İbn Hâleveyh, *فَمَا اسْتَطَاعُوا* 'ya idgâm ederek okuyan Hamza'nın med ve lîn harfinin bulunmadığı iki sâkini bir araya getirmesi nedeniyle kusurlu bulunup yerildiğini, fakat bunda onun bir kusurunun olmadığını çünkü kâriilerin de örneğin Yûnus sûresinin 35. âyetinde ﴿... أَقْنُ لَا يَهْدِي...﴾ ve Nisâ sûresinin 58. âyetinde ﴿... نِعْمًا يَعْظُمُ...﴾ görüldüğü gibi şeddeleyerek okuduklarını dile getirir. Bkz. Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hucce fi'l-kurrâti's-seb'*, thk. Abdül'âl Sâlim Mekrem, Dâru'ş-şurûk, Beyrut 1401 h., s. 232-233. Süfyân es-Sevrî, Hamza'nın kırâatindeki her vechin bir mesnedinin bulunduğunu söyleyerek onu savunmuştur. Hamza'nın kırâatine en büyük desteği ise İbn Mücâhid (ö. 324/936) vermiştir. Diğer yandan Ebû Şâme (ö. 665/1267) de genel olarak mütevâtir kabul edilen yedi kırâatten söz ederken bunların içinde bazı şâz unsurların bulunduğunu ileri sürmüştür. Örneğin Hamza'nın Kehf sûresinin 97. âyetinde yer alan *فَمَا اسْتَطَاعُوا* 'ya idgâm ederek iki sâkini cem etmesini bu şâz unsurlardan saymıştır. Bkz. Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *DIA*, İstanbul, 1997, c. XV, s. 512. Bununla birlikte İbn Mücâhid'in eserinde Hamza'nın kırâatini şu sözlerle eleştirdiği de görülmüştür: Hamza'nın dışında hepsi, *ط*'nin hafifletilmesiyle başka bir deyişle şeddesiz *ط* ile okumuştur. Hamza, *فَمَا اسْتَطَاعُوا* 'ya idgâm eder. O, *ت*'nin *ط*'ya idgâm eder. Bu, câiz değildir, zira o, sâkin *س* ile sâkin idgamlı *ت*'yi bir araya getirmiştir. Bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kurrâat*, thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 1428/2007, s. 296.

³⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1988, c. III, 312. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğâ*'da Hamza ez-Zeyyât'ın (*ت*) 'ya idgâm ederek ve iki sâkini bir araya getirerek *فَمَا اسْتَطَاعُوا* şeklinde kırâat ettiğini belirttikten

1.2. Fiilin Yapısı

1.2.1. اسْتَطَاعَ 'ya ve Onunla İlgili Fiillere Genel Bir Bakış

İbn Sîde (ö. 458/1066), *el-Muhkem* adlı eserinde اسْتَطَاعَهُ, اسْطَاعَهُ, اسْتَطَاعَهُ ve اسْتَطَاعَهُ fiillerine أَطَاعَهُ (ona gücü yetti, tâkat getirdi, onu yapabildi) anlamını verir ve şu yu bilgisi sunar:

اسْتَطَاعَ, sarftaki kurala göredir. Vasıl hemzeli اسْطَاعَ ise, mahreçte ط ile yakınlaştığı için 'nün hazfedilmesine göredir. اسْتَطَاعَ'nün iki lâm (ل)ından birinin hazfedilmesiyle söz konusu fiilin hafiflemesi istendiği gibi 'nün hazfedilmesiyle de bu fiilin hafiflemesi istenmiştir.

Hemze-i kat'lı olarak اسْطَاعَ ise, aslı اسْطَاعَ olan اسْطَاعَ'daki ikinci kök harfin harekesinin yerine س'ı getirmelerine göredir. O (س), bununla birlikte zâittir.³¹ Biri س'in zâit olmayan ivaz/karşılık olduğunu söylese ona şöyle cevap verilir: و س, 'ın harekesinden ivaz olsa da yani onun yerine geçse, ona karşılık olsa da zâittir, zira o, عَطَاء vb.deki hemzede olduğu gibi gitmiş bir harften ivaz olmamıştır. İbn Sîde'nin İbn Cinnî (ö. 392/1002)'den aktarımına göre Ebü'l-'Abbâs (ö. 286/900),³² Sîbeveyhi'yi bu söz nedeniyle eleştirmiş ve şöyle demiştir: Bir şeyden ancak o kaybedildiğinde ve gittiğinde ivaz yapılır. O, lafızda mevcut olduğunda ise ondan ivaz yapmak için herhangi bir neden yoktur. İkinci kök harf durumundaki و'nun harekesi, birinci kök harf olan ط'ya aktarılmıştır, ortadan kaldırılmamıştır, ancak ve ancak aktarılmıştır. O nedenle de bulunan, kaybedilmeyen bir şeyden ivaz yapmanın gereği yoktur. İbn Cinnî şöyle demiştir: Sîbeveyhi'nin bu sözündeki doğruluk, Ebü'l-'Abbâs'ın gözünden kaçtı, onun doğruluğunu hesaba katmadı. Ya hatalıdır ki onun alışkanlığıdır ya da görüşünde hata etti, yanlış kanâate vardı. Öte yandan bunda ve س'in ikinci kök harfin harekesinden ivaz olduğu hususunda Sîbeveyhi'nin sözünün doğruluğunu gösteren, fetha olan harekenin Ebü'l-'Abbâs'ın dediği gibi mevcut olsa da birinci kök harfe nakledilmesidir, zira ikinci kök harf, onu (harekeyi) kaybetmiş ve (birinci kök harf) harekelendikten sonra sâkin olup sükûnuyla zayıf düşmüş ve üçüncü kök harf sâkin olduğunda hazfedilebilme durumuyla karşılaşmıştır. O, اسْطَاعَ ve اسْطَاعَ'dır. Bütün bunlarda iki sâkin bir arada bulunduğu için ikinci kök harf hazfedilmiştir. İkinci kök harf, harekeli olsaydı iki sâkin bir araya gelmediğinden hazfedilmezdi. Sen görmez misin ki اسْطَاعَ اسْطَاعَ اسْطَاعَ ولم يُطَوِّعْ ولم يُطَوِّعْ ولم يُطَوِّعْ اسْطَاعَ اسْطَاعَ اسْطَاعَ deseydin ikinci kök harf sahih olurdu ve hazfedilmezdi, fakat ondan hareke aktarılıp da kendisi sâkin olunca iki sâkinin

sonra ez-Zeccâc'a nispet ederek "Kim bu kırâatle okursa lahn etmiştir, hata etmiştir." diye bir söz aktarır. Buna mukâbil ez-Zeccâc'ın ifâdeleri yukarıda geçtiği şekliyledir. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, (طوع), c. III, s. 104-105.

³¹ İbn Sîde, *el-Muhkem*, (طوع), c. II, s. 312.

³² Ebü'l-'Abbâs'la kastedilen, Muhammed b. Yazîd el-Müberred'dir.

bir araya gelmesi nedeniyle düştü ve bu, ikinci kök harfin maruz kaldığı bir zayıflık oldu. O nedenle س, ikinci kök harfi zayıf düşüren ve kalb edilip hazfedilmesine yol açan sükûndan ivaz oldu (sükûnun yerine geçti) ve onun sâkin olmasından sonra birinci kök harfin harekesi, ikinci kök harften sâkin olması ve üçüncü kök harf sâkin olduğunda hazfedilebilmesi nedeniyle maruz kaldığı zayıflığı gideremez. Onların س'in dışında başka bir harfi de ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivaz yapmış bulunmaları, Sîbeveyhi'nin "س, ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivazdır/gitmesine karşılıktır." görüşünü pekiştirir. O, هَاءُ diyenin sözündeki hâ (هاء)dir. O, hâ (هاء)yı sâkin kıldı ve onunla hemzeyi bir araya getirdi. Buradaki hâ (هاء), ikinci kök harfin fethasının gitmesinden ivazdır, çünkü asıl olan, أَوْقَتْ ve أَوْقَتْ دُر. Bence و, iki husus nedeniyle daha kıyâsîdir/kurallıdır. Birincisi, ortası illetli olanda ikinci kök harfin و olması, ي olmasından daha çoktur. Diğeri, su döküldüğünde özü ortaya çıkar ve onu görenler mutlu ve kedersiz ayrılır. Bu da, onun ikinci kök harfinin و olmasını güçlendirir. Öte yandan el-Kisâi, suyun dökülmesini ifâde eden رَاقَ الْمَاءِ يَرِيْقُ ibâresini aktarır. Bu da, onun ikinci kök harfinin ي olduğunu kesin bir şekilde ifâde etmektedir. Sonra onlar, hâ (هاء)yı ikinci kök harfin fethasının ondan birinci kök harfe aktarılmasından ivaz yaptılar. Nitekim onu اسْتَطَاعَ da da yaptılar. Dolayısıyla اسْتَفْعَلْتُ'nün aslı اسْتَفْعَلْتُ olmadığı gibi اسْتَطَعْتُ'nün aslının da اسْتَفْعَلْتُ olmaması gerekir.

اسْتَفْعَلْتُ diyene gelince o, ط'yi hazfettiği gibi ط'yi hazfetmiştir. Yine اسْتَفْعَلْتُ diyen, ط'yi س'e benzemesi için ط'ya kalb etmiştir, zira o, hemste onun benzeridir. Sîbeveyhi'nin naklettiği onların يَسْتَبِيْعُ sözüne gelince ya يَسْتَبِيْعُ'yu kastedip طَلْتُ'nün lâminini hazfettikleri gibi ط'yi hazfetmişler ve ziyâdeyi de يَتَّقِي'ye bıraktıkları gibi bırakmışlardır ya da ط'den sonrasının onun gibi mehmûs olması için ط'yi yerine getirmişlerdir. Sîbeveyhi, iki ت ile مَا اسْتَبِيْعُ'yu ve مَا اسْتَبِيْعُ'yu nakletmiş ve onu bedelde saymıştır.³³ Bu bağlamda Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına mürâcaat edildiğinde aynen şu görülür: Bazıları, يَسْتَبِيْعُ'da يَسْتَبِيْعُ der. Sen dilersen şöyle dersin: ط'yi طَلْتُ'nün lâminini hazfettikleri gibi hazfettiler ve ziyâdeyi de تَقِيْتُ'de bıraktıkları gibi bıraktılar. Dilersen de şöyle dersin: Onlar, ط'den sonrakinin onun gibi mehmûs olması için ط'yi ط'nin yerine getirdiler.³⁴ Burada Sîbeveyhi'nin

³³ İbn Sîde, *el-Muhkem*, (طوع), c. II, s. 313-314.

³⁴ Bu arada Sîbeveyhi, ط'ya mahreç ve hems yönünden ط'den daha yakın bir harfin bulunmadığını da aktarır. 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, ta'lîk: Emîl Bedî' Ya'kûb, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. IV, s. 613. Diğeri yandan İbn Sîde'nin Sîbeveyhi'ye atfen aktardığı مَا اسْتَبِيْعُ ile مَا اسْتَبِيْعُ, Emîl Bedî' Ya'kûb tarafından neşre hazırlanan *el-Kitâb*'dan aranmış, fakat مَا اسْتَبِيْعُ'ya rastlanmamıştır. *el-Kitâb*'da مَا اسْتَبِيْعُ görülemese de يَسْتَبِيْعُ ile ilgili açıklamaya ulaşılmıştır.

اِسْتَاعِ'nin muzârii olduğu anlaşıl原因 ya dâir iki çözüm yolu sunduğu görülmektedir. Birinci çözüm yolunda اِسْتَاعِ'daki ت, kök harf ط'nın hazfedilmesinden sonra bırakılmış 'd'dir ve اِسْتَعَال'deki ek harftir. İkinci çözüm yolunda ise اِسْتَاعِ'daki ت, اِسْتَعَال'daki kök harf ط'nın yerine getirilmiştir. Dolayısıyla bu ت, söz konusu bâbdaki ek harf değildir. Kök harf ط, اِسْتَعَال'deki ek harf س gibi mehmûs olmak için 'ya dönüştürülmüştür. Bu durumda da ت, ط'nın kök harf görevini üstlenmiş ve bir bakıma kök harf muâmesi görmüş gibidir. Sibeveyhi'nin bu kullanıma bakışından böyle bir sonuca ulaşılmıştır. Sibeveyhi ile İbn Sîde, bu kullanıma yer verseler de ez-Zeccâc, اِسْتَعَالُ'sız ط, şeklindeki bir kırâati câiz görmez.

İbn Cinnî, اِسْتَاعِ'yu nakletmiştir ki ت, kesinlikle ط'dan bedeldir. Sibeveyhi'ye göre onlar, اِسْتَعَال'den ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivaz olarak/gitmesine karşılık olarak eklemişlerdir.³⁵

Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına bakıldığında onun şu açıklaması görülür: Onların اِسْتَعَالُ aِسْتَعَالُ sözünü, ancak اِسْتَعَالُ'dur. اِسْتَعَال'den ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivaz olarak eklediler.³⁶ اِهْرَقْتُ diyenlere gelince onlar, اِسْتَعَالُ'nun اِسْتَعَالُ ve اِسْتَعَالُ'nun اِسْتَعَالُ³⁷ elif (ا)ini ivaz yaptıkları gibi ه'yi ikinci kök harfi hazfetmelerinden ve sâkin kılmalarından ivaz yapmışlardır. ه'yi ivaz yapmışlardır, zira o, eklenir (zâit harftir). Bunun benzeri, onların اِسْتَعَالُ aِسْتَعَالُ sözüdür. Bu (kelime), bir fiil olduğu için اِسْتَعَالُ ivaz yaptılar. س, fiile eklenince ivaza dâhil edilmiştir, çünkü o, fiile eklenen zâit harflerdendir. ه'yi onun (س) konumunda yapmışlardır, zira onların اِسْتَعَالُ ve اِسْتَعَالُ sözünde vb.de fiile ilhâk edilir.³⁹

Öte yandan Ebû Hayyân el-Endelüsî, اِسْتَعَالُ'da hazfedilenin اِسْتَعَالُ'da olduğu gibi اِسْتَعَالُ'nun اِسْتَعَالُ olması gerektiği kanâatindedir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 147.

³⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, (طوع), c. II, s. 314. İbn Sîde'nin bu bağlamda İbn Cinnî'den aktardığı اِسْتَعَالُ اِسْتَعَالُ fiili, *el-Hasâis*'te اِسْتَعَالُ diye yer bulurken İbn Manzûr, onu İbn Cinnî'ye atfen اِسْتَعَالُ şeklinde sunar. Evet bu kullanım da, *el-Hasâis*'te vardır, fakat kastedilen, İbn Sîde'nin zikrettiğidir. Bkz. Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. eş-Şirbînî Şerîde, Dâru'l-hadîs, Kâhîre, 1428/2007, c. I, s. 322; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (طوع), c. VIII, s. 243.

³⁶ Sibeveyhi, yine زَادِقُ ve زَادِقُ kelimelerinden اِسْتَعَالُ'nun hazfedilip hâ (ه)nin ondan ivaz yapılmasıyla اِسْتَعَالُ dendiğini ve زَادِقُ dendiğini kaydeder. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. I, s. 51. *el-Kitâb*'ın başka bir yerinde de اِسْتَعَالُ diyenin اِسْتَعَالُ ancak اِسْتَعَالُ'ya eklemiş ve ikinci kök harfin sükûnundan ivaz yapmış olduğu belirtilir. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, s. 613.

³⁷ Sibeveyhi'nin açıklamasına göre اِسْتَعَالُ, aslında اِسْتَعَالُ'dur. اِسْتَعَالُ'nun اِسْتَعَالُ'nun yerine getirip taklib yaptılar yani bu iki harfin yerini değiştirdiler. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. III, s. 518.

³⁸ *el-Hasâis*'te belirtildiğine göre اِسْتَعَالُ kelimesindeki elif (ا), اِسْتَعَالُ kelimesindeki iki nisbet اِسْتَعَالُ'nun (اِسْتَعَالُ) birinden ivazdır. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 292.

³⁹ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, s. 417.

İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde karşımıza şöyle bir malumat çıkar: Âyetteki استَطَاعُوا'nun aslı, اسْتَطَاعُوا'dur, zira ت, kesret-i isti'mâl/yaygın kullanım ve ط'ya yakınlığı nedeniyle hazfedilmiştir.⁴⁰ Bu asıl, kullanılır. Nitekim onun akabinde Cenâb-ı Allah'ın ﴿وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ sözü vardır. Bu fiille ilgili diğer bir söyleyiş ت'nin hazfedilmesi gibi ط'nin hazfedilmesiyle اسْتَغَتْ, üçüncü söyleyiş fethalı hemze-i kat' ile اسْطَغَتْ, dördüncü söyleyiş de yine fethalı hemze-i kat' ile اسْطَغَتْ'dir. Bu durumda onlar, şu beş söyleyiştir: اسْطَغَتْ, اسْطَغَتْ, اسْطَغَتْ ve اسْطَغَتْ⁴¹ en-Nehhâs (ö. 338/950), Sibeveyhi'ye, el-Asma'î (ö. 216/831)'ye ve el-Ahfeş (ö. 215/830)'e atfen اسْطَاعَ يَسْطِيعُ, اسْطَاعَ يَسْطِيعُ ve اسْتَاعَ يَسْتِيعُ şeklinde dört söyleyiş ve el-Kisâi (ö. 189/805)'ye atfen de ilk ت'nin kesresiyle اسْطِيعُ ت'nin kesresiyle اسْطِيعُ ile ibâresini nakleder.⁴² el-Kisâi'den yapılan aktarım bir tarafa bırakılırsa bunun, İbn Cinnî'nin aktarımından farkı, اسْطَغَتْ'ye yer vermemesidir. Ebû Ali el-Kâli (ö. 356/967), ما اسْطِيعُ başlıklı ibdâle ilgili konuda el-Asma'î'ye atfen ما اسْطِيعُ ile ط'ya yer verir.⁴³ İbn Sîde, *el-Muhassas*'ta el-Asma'î'ye atfen ط ile ت arasındaki ibdâle yani ط'nin ت'ya dönüşmesi veya ط'nin yerine ت'nin getirilmesi konusunda "kıvrak zekâl" anlamında رَجُلٌ طَيْرٌ ve رَجُلٌ تَيْرٌ örneğine yer verdiği gibi ما اسْطِيعُ örneklerini de aktarır.⁴⁴ İbn üs-Sikkî (ö. 244/858)'ten el-Ezherî, ما اسْطِيعُ, ما اسْطِيعُ,⁴⁵ ما اسْطِيعُ ve ve İbn Manzûr (ö. 46

⁴⁰ Nitekim el-Kurtubî de, şu değerlendirmeyi yapar: اسْتَطَاعُوا, اسْطَاعُوا anlamında bir söyleyiştir. Bizatihi اسْتَطَاعُوا, Arap dilinde o kadar çok kullanılmıştır ki bazıları, ondan اسْطَاعُوا demişlerdir.

Bazıları da, ondan ط'yu hazfedip اسْطَاعَ يَسْطِيعُ anlamında اسْتَاعَ يَسْتِيعُ demişlerdir ki meşhur bir söyleyiştir. Kurtubî, *el-Câmi' liahkâmi'l-Kur'ân*, c. XIII, s. 389.

⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 322. İbn Cinnî, bu bağlamda aynı sayfada Câhiliye döneminde yaşamış ve İslâm'a yetişmiş Cirânül'avd en-Nümeyrî'nin مَرَارًا فَمَا نَسْتِيعُ مَنْ يَنْعَجِرُفٌ "Bizimle karşılaştığında sende bir kabalık, serkeşlik ve kibir var. Şunu bil ki biz kibirli olana tâkat getiremeyiz/tahammül edemeyiz." beytinde geçen نَسْتِيعُ fiilini muzâraat harfinin zammesiyle ve ت ile نَسْتِيعُ) şeklinde rivâyet ettiğini ifâde eder. Buna mukâbil Ebû Sa'îd es-Sükkerî (ö. 275/888), rivâyet edip şerh ettiği bu dîvânda ilgili beyitte geçen نَسْتِيعُ fiiline ilişkin şu açıklamayı yapar: "نَسْتِيعُ fiilinin muzâraat harfinde hareke bulunmasa da şârihin onun diğer fiillerle aynı anlamı taşıdığına dâir ifâdesi nedeniyle ن harfinin fethayla okunması daha doğru görünmektedir. Nitekim *el-Hasâis*'te ilgili fiil, muhakkik tarafından نَسْتِيعُ şeklinde hareketlenmiştir. İbn Cinnî'nin نَسْتِيعُ rivâyetine itibar edilmesi hâlinde mana, "Biz kibirli olana boyun eğmeyiz." sûretindedir. Cirânül'avd en-Nümeyrî, *Dîvân*, Matba'atü Dâri'l-kütübî'l-Mısıriyye, Kâhire, 1350/1931, s. 17.

⁴² en-Nehhâs, *l'râbü'l-Kur'ân*, II, 308.

⁴³ Ebû Ali el-Kâli, *Kitâbü'l-Emâlî*, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, c. II, s. 156.

⁴⁴ İbn Sîde, *el-Muhassas*, c. XIII, s. 281.

⁴⁵ *Tehzîbü'l-luğa*'da bu, ما اسطيع şeklinde yazılıdır.

⁴⁶ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, (طوع), c. III, s. 104.

711/1311) da, مَا أُسْطِيعُ, مَا أُسْطِيعُ ve مَا أُسْتِيعُ kullanımlarını rivâyet eder.⁴⁷ Bir müfessir ve Arap dili âlimi olan el-Vâhidî (ö. 468/1076) ise, yine ondan مَا أُسْطِيعُ, مَا أُسْطِيعُ ve مَا أُسْتِيعُ şeklinde dört söyleyiş aktarır.⁴⁸ Buna mukâbil İbnü's-Sikkît, *el-Kalb ve'l-ibdâl* isimli kitabında بَابُ التَّاءِ وَالطَّاءِ başlıklı konuda örneğin العَلَّتْ kelimesini "hesaptaki hata" ve العَلَطُ kelimesini de "sözdeki hata" anlamında ele alırken konumuza ilişkin مَا أُسْطِيعُ, مَا أُسْطِيعُ ve مَا أُسْتِيعُ kelimelerini de ele alır ve açıklama yapmasa da onların aynı anlama geldiğini kaydeder.⁴⁹

İbn Sîde, *el-Muhkem*'de Sîbeveyhi'nin iki ت ile مَا أُسْتِيعُ'yu naklettiğini ve bedelde saydığını ifâde etse de *el-Kitâb*'da bu örneğe rastlanmamıştır. İbn Sîde, مَا أُسْتِيعُ'yu *el-Muhassas*'ta da el-Asma'î'ye dayandırır. Bu örneği el-Asma'î'ye dayandıran diğer bir âlim de Ebû Ali el-Kâlî'dir. Yine bazı âlimler, onu İbnü's-Sikkît'e atfederler, fakat *el-Kalb ve'l-ibdâl*'in baz aldığımız baskısında ne yazık ki görülememiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), مَا أُسْتِيعُ'da ط'nın yerine ت'nin getirildiğinden başka bir deyişle ibdâlden söz eder.⁵⁰ Zaten bu örneği âlimler ت ile ط arasında gerçekleşen ibdâl konusunda ele almaktadır. Dolayısıyla مَا أُسْتِيعُ'daki ilk ت, zâit harfken ikinci ت, kök harf ط'dan bedeldir, onun yerine getirilmiştir.

el-Halîl b. Ahmed'in yaptığı açıklamaya göre Araplar, اسْطَاعَ'dan ت'yi hazfedip muzârîde يَسْطِيعُ'nin fethasıyla اسْطَاعَ يَسْطِيعُ derler. Onlardan kimi de, muzâraat harfi ت'yi zammeleyip يَهْرِيقُ gibi يَسْطِيعُ der.⁵¹ ez-Zeccâc'ın ifâdesine göre âyette geçen ت'siz اسْطَاعُوا fiilinin aslı, ت ile اسْطَاعُوا'dur, fakat ت ile ط aynı mahreçtedir. İkisi bir araya geldiği için lafzın hafiflemesi amacıyla ت hazfedilmiştir. Araplar'dan kimi, فَمَا اسْطَاعُوا sız'ın der. Onunla kırâat câiz değildir. Kimi de hemze-i kat' ile فَمَا اسْطَاعُوا der ki mana, فَمَا أَطَاعُوا'dur, çünkü onlar, burada ط'yi eklemiştirler. el-Halîl ve Sîbeveyhi, şöyle demişlerdir: Araplar, onu ط'ın harekesinin gitmesinden ivaz

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (طوع), c. VIII, s. 242.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1994, c. III, s. 168. Ebû Hayyân el-Endelüsî de, el-Vâhidî gibi aynı malumatı İbnü's-Sikkît'ten aktarır. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 147.

⁴⁹ Ebû Yûsuf İbnü's-Sikkît, *el-Kenzü'l-luğavî (el-Kalb ve'l-ibdâl)*, haz. August Haffner, el-Matba'atü'l-Katulikîyye lî'l-âbâi'l-yesû'îyyîn, Beyrut, 1903, s. 46. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref'in tahkikini yaptığı aynı eserde ise köşeli parantez içinde iki ت ile مَا أُسْتِيعُ da görülür. Dipnotta onun *el-Muhassas*'tan eklendiği ifâde edilir. Buna mukâbil ilgili kelime için *el-Muhassas*'a mürâcaat edildiğinde İbn Sîde'nin onu el-Asma'î'ye dayandırdığı görülmüştür. O nedenle İbnü's-Sikkît'e atıfta Haffner'in neşre hazırladığı baskı baz alınmıştır. İbnü's-Sikkît, *Kitâbü'l-İbdâl*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, el-Hey'etü'l-âmmeh lişûûni'l-metâbi'i'l-emîriyye, Kâhire, 1398/1978, s. 129.

⁵⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 147.

⁵¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, (طوع), c. II, s. 210.

olarak eklemiştirler, zira اَطَاعَ'da asıl, اَطَاعَ'dır.⁵² el-Ezherî'ye göre söyleyişi böyle olan, muzâride يَسْطِيعُ'nin zammesiyle اَسْطِيعُ der.⁵³

el-Cevherî'ye göre Araplar, bazen اَسْطِيعُ اِسْطِيعُ derler. Onlar ط'yla bir araya gelen ت'yi ağır bulduklarından hafzederler ve aslâ harekelenmeyen س'î harekeleyerek ت'yi ط'ya idgâm etmeyi çirkin bulurlar.⁵⁴ en-Nehhâs, Sîbeveyhi'nin "س, sükûn üzere mebni olduğu için harekelenemez. Bu durumda ت'nin kendisinden sonraki harfe idgâm edilmesi imkânsızdır." dediğini kaydeder.⁵⁵ Bu görüş, aslında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında şöyle geçer: Onların مَسْتُ، أَحْسْتُ ve طَلْتُ demesi, şâzdır. Bu, onların dilinde çok kullanılınca onun muza'af olmasını hoş karşılamadılar, muzâ'af olmayan فَعَلْتُ ve فَعَلُنْ'de harekenin ulaşmadığı bu harfin harekelenmesini çirkin buldular. Dolayısıyla اَسْطِيعُ'dan ت'yi hafzedip يَسْطِيعُ dedikleri gibi onu da hafzettiler. Çok kullanım nedeniyle ve س'in harekelenmesi çirkin bulunduğundan اَسْطِيعُ dediler. O, zâit olduğu için bu, daha doğrudur. Onlar, اَسْطِيعُ'da ط ile bir araya gelen ت'yi ağır buldukları gibi aslâ harekelenmeyen س'in harekelenmesiyle ت'nin ط'ya idgâm edilmesini de çirkin buldular. O nedenle ت'yi hafzettiler.⁵⁶

1.2.2. اَسْطِيعُ'dan ت'nin Hafzedilme Nedenine Farklı Bakışlar

et-Taberî (ö. 310/923)'nin verdiği bilgiye göre Arap dili âlimleri, فَمَا اَسْطِيعُ'dan ت'nin neden hafzedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Basra ekolüne mensup bazı nahivciler şöyle demişlerdir: Öyle yaptı, çünkü Araplar'ın söyleyişi, اَسْطِيعُ اِسْطِيعُ demendir. Onunla اَسْطِيعُ اِسْطِيعُ'yu kastederler, fakat ط، ت ile bir araya getirildiğinde ت'yi hafzederler, zira ikisinin mahreci birdir. Bazıları da اِسْطِيعُ dediler ve onun için ط'yi hafzettiler. Kimileri de اَسْطِيعُ اِسْطِيعُ dedi ve onu hemze-i kat'dan yaptı. Sanki o, اَطَاعَ اِسْطِيعُ'dur. Dolayısıyla س'î'nin sâkin kılınmasından ivaz yaptı. Kûfe ekolüne mensup bazı nahivcilere göre de o, kesret-i isti'mâl yani yaygın kullanım

⁵² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 312. Yine bkz. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, (طوع), c. III, s. 104.

⁵³ *Tehzîbü'l-luğa*'da اَسْطِيعُ şeklinde yazılı ise de bize göre doğrusu اَسْطِيعُ'dur. el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, (طوع), III, 104. Zekeriyâ el-Ensârî, mâzîde ve muzâride ilk harflerin fethasıyla اَسْطِيعُ اِسْطِيعُ dendiğini belirtir ve muzâride اَسْطِيعُ denmesini ilginç bulur. Dervîş, *اَسْطِيعُ*'da aslın اَسْطِيعُ olduğunu belirttikten sonra el-Ferrâ'ya ait şöyle bir görüş ifâde eder: ت، tahfif için hafzedilmiştir, vasıl hemzesi fethalanıp kat' hemzesi yapılmıştır. Muhyiddîn Dervîş, *İrâbü'l-Kur'âni'l-kerîm ve beyânüh*, III. Baskı, Dâru'l-irşâd, Humus 1412/1992, c. VI, s. 33; Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Tuhfetü'l-bârî*, haz. Muhammed Ahmed Abdülazîz Sâlim, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, c. IV, s. 66. Diğer yandan el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ında buna rastlanmamıştır.

⁵⁴ Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, (طوع), c. III, s. 1255.

⁵⁵ Nehhâs, *İrâbü'l-Kur'ân*, c. II, s. 308.

⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, s. 613.

nedeniyle hazfedilmiş bir harftir.⁵⁷ et-Taberî'nin Kûfe ekolüne nispet ederek sunduğu son görüşün dışındaki diğer malumat, büyük oranda benzerlik göstererek el-Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ında da geçer.⁵⁸ Burada dört bakış açısı karşımıza çıkmıştır. Bunlardan ilki, اسْتَفْعَال bâbıyla doğrudan ilgilidir ve hazfedilen harf, mahreç yakınlığı dolayısıyla zâit ت'dir. Ayrıca mâzîdeki hemze, kat' değil vasıl hemzesidir. O da, اسْتَفْعَال bâbının mâzîsinde görülen vasıl hemzesiyle uyuşmaktadır ve ط harfinin hazfedildiği fiilin bu bâbdan olmasını güçlendirmektedir. İkinci bakış açısı da, اسْتَفْعَال bâbıyla ilgilidir, fakat hazfedilen harf bu defa birinci kök harf ط'dir. el-Cevherî, el-Ahfeş'e atfen bazı Araplar'ın ط'yu ağır buldukları için hazfettiklerini ve اسْتَفْعَال بَسْتَفْعَال dediklerini ifâde etse de⁵⁹ daha önce de geçtiği gibi bununla kırâat câiz görülmemiştir. Üçüncü bakış açısı, اِفْعَال bâbıyla ilgilidir ve ele alınan fiildeki س, ikinci kök harf و'ın sâkin kılınmasından ivaz yapılmıştır. Ayrıca mâzîdeki hemze, söz konusu fiil اِفْعَال bâbından kabul edildiği için zorunlu olarak hemze-i kat'dır. *Tehzîbü'l-luğa*'da hemze-i kat' ile فَمَا اسْتَطَاعُوا ya فَمَا أَطَاعُوا (itâat etmediler)⁶⁰ ve *el-Kâmûsü'l-muhît*'te hemze-i kat' ile اسْتَطَاعَ ya أُطَاعَ (itâat etti) anlamı verilir.⁶¹ İbn 'Abbâd (ö. 385/995), Araplar'ın اسْتَطَاعَ anlamında اسْتَطَاعَ ve أُطَاعَ anlamında da اسْتَطَاعَ dediklerini ifâde eder⁶² ve hemze-i vasıllı اسْتَطَاعَ ile hemze-i kat'lı اسْتَطَاعَ'yı birbirinden ayırır. Dördüncü bakış açısı ise, ت'nin yaygın kullanım nedeniyle hazfedildiğini ortaya koymaktadır. Bize göre bu bakış açılarından âyetteki فَمَا اسْتَطَاعُوا ya en uygun düşeni ilkidir.

Hem müfessir hem de Arap dili âlimi olan el-Vâhidî'ye göre فَمَا اسْتَطَاعُوا'nun aslı, فَمَا اسْتَطَاعُوا'dur. Birbirine yakın ت ve ط harfleri bir araya gelince hazfederek hafifletmek istediler.⁶³ Burada diğer müfessirlerin açıklamalarına da yer vermek gerekirse örneğin İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), ت ile ط aynı mahreçten olunca onların tahfif etmek istediklerini ve hazfe başvurduklarını belirtir ve Kemâlüddîn el-Enbârî (ö. 577/1181)'yi kaynak göstererek Araplar'ın ancak hafifletmek için اسْتَطَاعَ dediklerini kaydeder. Nitekim onlar سَوْفَ يَقُومُ ibâresinde ف'yu düşürerek سَوْ

⁵⁷ Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Hicr li't-tibâ'a ve'n-neşr, Kâhire, 1422/2001, c. XV, s. 411-412.

⁵⁸ Ebü'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1411/1990, s. 433-434.

⁵⁹ Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*, (طوع), c. III, s. 1255.

⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, (طوع), III, 104; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (طوع), c. VIII, s. 242.

⁶¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, (طوع), c. III, s. 58; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, (طوع), c. XXI, s. 465.

⁶² Sâhib b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luğa*, (طوع), c. II, s. 120.

⁶³ Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, c. III, s. 168. Şevkânî, el-Vâhidî'nin verdiği bilgiyi aktarır. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1403/1983, c. III, s. 431.

يَقُومُ demişlerdir.⁶⁴ Buna mukâbil Kemâlüddîn el-Enbârî'nin meşhur eserine bakıldığında şu görülür: el-Enbârî ve Basralılar, "سَوِّفَ"den kopmuş mudur yoksa tek başına bir asıl mıdır?" başlıklı konuda Kûfeliler'in aksine سَوِّف'deki hazfe sıcak bakmazlar, hazifli rivâyeti şâz görürler. Kısacası onların görüşü, س ve سَوِّف'nin anlamı göstermedeki farklılığı ve diğer sebepler de dikkate alınarak birbirinden alınmayan bağımsız birer harf olduğu yönündedir.⁶⁵ Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî'nin verdiği örnekte el-Enbârî'ye değil de onun eserinde geçen Kûfeliler'e atıfta bulunması gerekirdi. el-Beyzâvî (ö. 685/1286), birbirine yakın iki harfin bir araya gelmesinden sakınmak için 'n'ın hazfedildiği kanâatindedir.⁶⁶ en-Nesefî (ö. 710/1310) ile İbn 'Âdil'e göre ت, mahrecinin ط'ya yakın olması nedeniyle hafifletmek için hazfedilmiştir.⁶⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, 'n'ın ط'ya yakınlığı dolayısıyla tahfif için hazfedildiğini belirtir.⁶⁸ Nizâmüddîn en-Nisâbüri (ö. 730/1329)'ye göre الاستطاعة lafzı tekrar tekrar geçince tahfif için iki yerde ondan ت hazfedilmiş, asla dikkat çekmek ve başlangıca dönmek için son(un)da tekrar zikredilmiştir.⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in i'râbına dâir çalışmasıyla tanınan Sâfi'ye göre ise durum şöyledir: Bazı kelimelerden bazı harflerin hazfedilmesinin nedenleri tekârub (mahreçlerin birbirine yakın olması), tebâ'ud ve temâsüldür. Aslı اسطَاع olan اسطَاع, harfin tekârub nedeniyle hazfedilmesine örnek teşkil eder. Bütün bunlarda gaye, telaffuzu kolaylaştırmak ve engelleri ortadan kaldırmaktır.⁷⁰ Abdülbedî' en-Neyrebânî de, şu açıklamayı yapar: Benzerleri bir tarafa bırak birbirine yakın

⁶⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, III. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984, c. V, s. 193.

⁶⁵ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-Basriyyin ve'l-Küfîyyin*, Dâru İhyâit-türâsi'l-'Arabî, Kâhire, 1961, c. II, s. 646-647.

⁶⁶ Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî, Dâru İhyâit-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1418/1998, c. III, s. 293.

⁶⁷ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvi, Dâru'l-kelimi't-tayyib, Beyrut, 1419/1998, c. II, s. 320; Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn 'Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1419/1998, c. XII, s. 568. Kur'ân'ın i'râbına dair eser veren el-'Ukberî'ye göre de ت, tahfif için hazfedilmiştir. Ebü'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyn el-'Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'ân*, el-Matba'atü'l-meymeniyye, Mısır, 1306 h., c. II, s. 862.

⁶⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 156.

⁶⁹ el-Hasen b. Muhammed Nizâmüddîn en-Nisâbüri, *Tefsîru Ğarâibi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-furkân*, tahrîç: Zekeriyâ 'Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1416/1996, c. IV, s. 461. Âlûsî'nin açıklamasına göre hafifletmek için ve mahreçte birbirine yakın ط ve ت harflerinin bir araya gelmesinden sakınmak için için اِلْتِجَال'in 's'ı hazfedilmiştir. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azim ve's-seb'i'l-mesânî*, Dâru İhyâit-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, tsz., c. XVI, s. 41.

⁷⁰ Mahmûd b. Abdirrahîm Sâfi, *el-Cedvel fi i'râbi'l-Kur'âni'l-kerîm*, Dâru'r-reşid, Dımaşk, 1418 h., c. XVI, s. 255.

harflerin bir araya gelmesi de, ağır bulunan hususlardandır. Kehf sûresinin 97. âyetinde yer alan *فَمَا اسْطَاعُوا*’daki *ت*’nin hafzedilmesi onunla ilgilidir.⁷¹

Diğer yandan klasiklerden İbn ‘Arafe (ö. 803/1401)’nin tefsirinde *فَمَا* *اسْطَاعُوا*’dan *ت*’nin neden hafzedildiği hususunda farklı bir bakış açısına da yer verilir. “*ت*, ilk geçen *اسْطَاعُوا*’da hafzedildiği hâlde daha sonra gelen *اسْطَاعُوا*’da neden hafzedilmemiştir?” şeklindeki bir soruya Ebû Ca’fer İbnü’z-Zübeyr (ö. 708/1308), iki açıdan cevap verir. Birincisi şudur: Birincinin mâmulü cümleyken ikincinin mâmulü müfredir ve cümlenin harfleri müfreden daha çoktur. Dolayısıyla *ت*’nin ikinciden değil birinciden hafzedilmesi uygun düşer. İkincisi şudur: Sedde çıkmak, onu delmekten daha kolaydır ve daha hafiftir. O nedenle *ت*’nin onun (zuhûrun) âmili durumundaki *اسْطَاعُوا*’dan hafzedilmesi suretiyle hafifletmek uygun düşmüştür.⁷² İbnü’z-Zübeyr’in *Milâkü’t-te’vîl*’deki açıklaması ise şöyledir: Cevap şudur: *اسْطَاعَ* ve *اسْتَاعَ*, *اسْتَطَاعَ* denir. Birincisi asıldır sonra hafifletmek üzere iki harften birini haffederler. Sedde çıkabilmelerinin olumsuzlanması istendiğinde ilkin fiil hafifletilmiş hâlde getirildi sonra onu delebilmelerinin olumsuzlanması istendiğinde harfleri tam olarak fiilin aslı getirildi. Kuşkusuz çıkmak, delmekten daha kolaydır ve delmek onlara daha zor gelir. Onun için fiil, daha hafifle hafifletilmiş hâlde ve daha ağırla da tastamam getirildi ve böylece ikisi arasında uyum sağlandı. Aynı zamanda ikincisi, onların seddi ele geçirebilmelerinin olumsuzlanmasının pekiştirilmesi konumundadır. Dolayısıyla o, uzatılmaya uygundur.⁷³

Tâcülkurrâ el-Kirmânî (ö. 500/1106’dan sonra) ile el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’ye göre hazfin birinciye tahsis edilmesinin sebebi, birincinin mef’ûlü harf, fiil, fâil ve mef’ûl iken ikincinin mef’ûlü, tek isimdir (نَقْبًا). O, uzayınca hafzetmek güzel olmuştur.⁷⁴ el-Hatîb el-İskâfî (ö. 420/1029) de buna benzer bir

⁷¹ Abdülbedî’ en-Neyrebânî, *el-Cevânibü’s-savtiyye fi kütübü’l-ihcâc li’l-kurâât*, Dâru’l-ğavsânî, Dımaşk 1427/2006, s. 268.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed İbn ‘Arafe, *Tefsîru İbn ‘Arafe*, thk. Celâl el-Asyûti, Dâru’l-kütübü’l-’ilmiyye, Beyrut 2008, III, 103. Bazı modern kaynaklarda âyet, şöyle i’râb edilir: ف, hafzedilen *فَمَا اسْطَاعُوا* cümlesine atfı sağlayan *فَمَا اسْطَاعُوا* müevvelidir/olumsuzlayıcıdır ve *اسْطَاعُوا*, mâzî fiil ve fâildir. *فَمَا* ve sonrası (*أَنْ يَطَّهَّرُوهُ*), masdar-ı müevvelidir ve *فَمَا اسْطَاعُوا*’nın mahallen mansûb mef’ûlün bihidir. *فَمَا اسْطَاعُوا*’ya atfedilmiştir. *فَمَا*, mef’ûlün bih olan *نَقْبًا* (نَقَبَ نَقْبًا) fiilinden semâ’î master ile ilgilidir/bağlantılıdır. Dervîş, *İ’râbü’l-Kur’âni’l-kerîm ve beyânüh*, c. VI, s. 30; Sâfi, *el-Cedvel fi i’râbi’l-Kur’âni’l-kerîm*, c. XVI, s. 254.

⁷³ Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî, *Milâkü’t-te’vîl*, thk. Sa’îd el-Fellâh, Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983, c. II, s. 790-791.

⁷⁴ Tâcülkurrâ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî, *Garâibü’t-tefsîr ve ‘acâibü’t-te’vîl*, Dâru’l-kible li’s-sekâfeti’l-İslâmiyye ve Müessesetü ‘ulûmi’l-Kur’ân, Cidde-Beyrut, tsz., c. I, s. 680; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi’t-temyîz*, c. I, s. 302.

açıklama yapar. Ona göre ikinci fiil, bir isimle yani نَقَبًا ile geçişlidir ve bu mef'ûlü hafif olduğu için fiilin lafzı tam olmuştur. Birinci fiilin mef'ûlü ise, dört unsurdan ibârettir. Onlar أَنْ, fiil, fâil ve hâ (هـ) olan mef'ûldür. Dolayısıyla اسْتَطَاعُوا'nun lafzı veya telaffuzu ağır olmuştur ki ağırlığını artıran şey kendisiyle birleşmediğinde tahkiki/hakiki şekliyle ortaya koyulması câiz oluyordu, işte iki ağırlık/yük bir araya gelince ve birinci fiil hafifletilmeyi yüklenince ت'nin hazfedilmesi, mef'ûlü hafif olan ikinci fiilde değil birinci fiilde lâzım gelmiştir.⁷⁵

Bedruddîn İbn Cemâ'a (ö. 733/1333)'ya göre Zülkarneyn kıssasında fiilin müfred mef'ûlle ilgili olması, mürekkeb/terkib hâlindeki ile ilgili olmasından daha hafiftir. أَنْ يَطْهَرُوهُ, mürekkeb mef'ûldür. O nedenle fiil, hafifletilmeye uygun düşmüştür. نَقَبًا ise, müfred mef'ûldür. Tahfifi gerektirici bir durumun bulunmaması nedeniyle fiilin onunla lafzı/telaffuzu tam olmuştur.⁷⁶

el-Bikâ'î (ö. 885/1480), ikinci fiile ت'nin eklenmesinin sebebini şu şekilde ortaya koyar: Burada ت'nin eklenmesi seddin üzerine çıkmanın onu delmekten daha zor olduğunu göstermektedir, zira o, yüksektir, serttir, sağlamdır ve dağın yüksekliğinde demir ile bakırdan tek külçe olana dek birbirine yapışıp tutunmuştur.⁷⁷

el-Bikâ'î, bu bakış açısıyla tek başına kalmış gibidir, zira eski ve yeni âlimlerin çoğu seddin üzerine çıkmanın onu delmekten daha kolay olduğu kanaatindedir. Nitekim Fâzıl es-Sâmerrâî, اسْتَطَاعُوا ile اسْتَطَاعُوا fiilleri arasındaki kullanım farkına ilişkin şu mühim açıklamayı yapar: Bu, Zülkarneyn'in demir kütlelerinden ve eritilmiş bakırdan yaptığı setle ilgilidir. Bu sedde çıkmak, ordunun geçmesi için onda delik, gedik açmaktan daha kolaydır. O nedenle meşakkatli, uzun eylemin aksine hafif eylemden harf hazfedildi ve فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَطْهَرُوهُ buyuruldu. İkinci fiilde hazif yapılmadı, ona daha uzun olan sîga uygun görüldü ve وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقَبًا buyuruldu. Böylece meşakkatli, uzun fiilin aksine hafif fiilden hazifle hafifletme yoluna gidildi. Sedde çıkış, onda delik açmaktan daha kısa bir zaman gerektirince söyleyişin/telaffuzun her eylemin gerektirdiği zamanla aynı cinsten olması, benzerlik göstermesi için fiilden harf hazfedildi ve fiil kısaltıldı.⁷⁸

⁷⁵ Hatîb el-İskâfî, *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vîl*, thk. Muhammed Mustafa Aydın, Ümmülkurâ Üniversitesi, Mekke, 1422/2001, c. II, s. 883-884.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Bedruddîn İbn Cemâ'a, *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbih mine'l-mesânî*, thk. Abdülcevâd Halef, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1410/1990, s. 244.

⁷⁷ Ebû'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer el-Bikâ'î, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, tsz., c. XII, s. 138.

⁷⁸ Fâzıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Belâğatü'l-kelime fi't-ta'biri'l-Kur'ânî*, II. Baskı, Şeriketü'l-âtik lisinâ'ati'l-kitâb, Kâhire, 2006, s. 9-10.

Bu çerçevede Salâh el-Hâlidî şunları kaydeder: İlk cümledeki ت'nin hafifilmesi hafifletmek içindir. Onun için bu harfe tâ-i hiffet ismini verebiliriz. Hiffetin/hafifliğin sebebi, cümlenin onların sedde tırmanıp çıkmaktan âciz kaldıklarını haber vermesidir. Bu tırmanıp çıkma, öncelikle tırmananın hızlı ve becerikli olmasını gerektirir. Şişman, çabucak tırmanıp çıkmak için hafif olmaya ihtiyaç duyduğundan genellikle bu işten âciz kalır. İlk cümlenin haber verdiği durum budur ve bu, onun geldiği bağlamdır. O nedenle kolaylaştırmak ve hafifletmek üzere fiilden ت hafifletilmiştir. Sanki fiil, tırmananın hafif olmasına yardımcı olmak, katkı sağlamak istediği için ت hafifletilmiştir. İkinci fiilde ise ت kalmıştır, zira bu, bağlama daha uygundur ve genel atmosferle uyumaktadır. Sebebi de, seddi delip yıkmanın gayret, meşakkat, ağırlık/yük ve zaman, ayrıca kazmak ve yıkmak için araçlar, yıkacak, gayret ve sabır gösterecek kişiler gerektirmesidir. Onların bu işi yapabilmelerinden önce de çok uzun bir süre geçer. İkinci cümlenin ifâde ettiği bu atmosferde ت, fiilde kalmıştır. İşte ت, seddin yıkılmasındaki ağırlık ve gayret havasının resmedilmesine, ağır ve meşakkatli işleme katkıda bulunmak üzere ağırlık ve yük nedeniyle kalmıştır. Öyleyse fiilin ت'si ilkin hafiflik için hafifletilmiş ve aynı fiildeki ت, ikinci olarak ağırlaştırmak için kalmıştır. Burada şunu ifâde etmek isteriz ki Kur'ânî ifâdede kelimeler, özenle seçilmiştir, genel bağlamla, içinde bulunduğu havayla ve haber verdiği konuyla tam bir uyum içindedir. Bu hiffet ت'si, Hz. Mûsâ-Hızır kıssasında da geçmiştir.⁷⁹

İbn 'Âşûr (ö. 1973)'un bu bağlamdaki açıklaması da kısaca şöyledir: اسطأغوا, اسطأغوا'nun hafifletilmiştir. Kelimenin tekrarı hoşta gitmediği için bu iki kelimeyi bir araya getirmek kelâmın fesâhatında çeşitliliklerdir. İkisinden daha hafif olanla başlanmıştır. Zâhirin gereği, اسطأغوا fiiliyle başlanması sonra da اسطأغوا fiilinin zikredilmesidir, zira o, tekrarla ağırdır. Anlamdaki fazlalığın bulunduğu yerde yapıdaki fazlalığa sahip bir fiilin tercih edilmesi, zâhirin gereğine uymamanın özelliklerindendir, çünkü seddi delebilmek, ona tırmanıp çıkabilmekten daha güçtür. Dolayısıyla bu, yapıdaki fazlalığın anlamdaki fazlalığa delâlet ettiği yerlerdendir.⁸⁰ Zaten Arapça'da "Kelimenin yapısındaki artış, manayı artırır." diye bir kural vardır.

1.2.3. اسطأغوا'nun Hemzesinin Kesilenme Sebebi

Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)'nin açıklamasına göre Fâtır sûresinin 43. âyetinde ﴿اسْتَجَابَرَا فِي الْأَرْضِ...﴾ yer alan

⁷⁹ Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *Ma'a kasası's-sâbikîn fi'l-Kur'ân*, V. Baskı, Dâru'l-kalem, Dımaşk 1428/2007, s. 541.

⁸⁰ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-neşr, Tûnus 1984, c. XVI, s. 38.

kelimesine *يَسْتَكْبِرُ* da ب olan ikinci kök harf dolayısıyla elifin/hemzenin kesresiyle başlanır. Kehf sûresinin 97. âyeti ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ...﴾ de böyledir. *اسْطَاعُوا* ya elifin/hemzenin kesresiyle başlanmasının sebebi şudur: Burada aslında kesreli و olan ikinci kök harf vardır. Onun da sebebi, muzâride aslın *يَسْتَطِيعُ* olmasıdır. Dolayısıyla و'daki kesreyi ağır bulup ط'ya aktardılar. Böylece و, öncesinin kesre olması nedeniyle ي oldu. *يَسْتَطِيعُ* dan ت'yi *اسْطَاعَ* dan hazfettikleri gibi hazfetmişlerdir.⁸¹

Kırâat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî, *اسْطَاعُوا* ile *اسْطَاعُوا* ya nasıl başlanacağını şöyle izah eder: Kesreyle başlanır, zira muzâride asıl, *يَسْتَطِيعُ* dur. Onlar, و'un üzerindeki kesreyi ağır bulup ط'ya aktardılar. Dolayısıyla و, sâkin olması ve öncesinin kesre olması nedeniyle ي hâline geldi. *يَسْتَطِيعُ* daki ت'yi *اسْطَاعَ* dan hazfettikleri gibi hazfetmişlerdir.⁸² Görüldüğü gibi bu açıklama, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin izahının neredeyse aynısıdır.

1.2.4. *اسْطَاعُوا* Fiilinin Vezni

اسْطَاعُوا fiilinin veznine ilişkin şunlar ifade edilebilir: el-Vâhidî, bu fiilin aslını *اسْطَاعُوا* şeklinde yansittikten sonra Hamza'nın âyette geçen *اسْطَاعُوا* 'yu *اسْطَاعُوا* 'nın *اسْطَاعُوا* 'ya idgâm ederek ط'nın şeddesiyle okuduğunu belirtirken⁸³ açıkça görüldüğü gibi *اسْطَاعُوا* bâbından söz etmektedir. el-Vâhidî, bu ifâdesiyle *اسْطَاعُوا* fiilini *اسْطَاعُوا* daki harf sayısına göre *اسْطَاعُوا* bâbından göstermiş gibidir. Galiba o, fiilin aslı olan *اسْطَاعُوا* 'yu zikretmesine rağmen onu değil de doğrudan *اسْطَاعُوا* fiilini nazar-ı itibara almaktadır. Buradan hareketle söz konusu bâba gitmektedir. Hâlbuki bu fiil, *اسْطَاعُوا* bâbından olsa bâbın zâit ت'sına denk gelen yerde şu hâliyle ط bulunamaz, çünkü ت'dan önce س harfi vardır ve ت, س'den etkilenip ط'ya dönüştürülemez. Meselâ "Falanca oğullarının, kabilenin efendisini öldürdüler veya esir aldılar." anlamındaki *اسْتَأَدُوا* cümlesinde geçen *اسْتَأَدُوا* fiilinde ت, ط'ya dönüşmez. Buna mukâbil "avladılar" anlamındaki *اسْطَاعُوا* fiilinde *اسْطَاعُوا* bâbının zâit ت'sı ص'dan etkilenmiştir ve ط'ya dönüşmüştür. Bu durumda *اسْطَاعُوا* fiilindeki س, birinci kök harf olamaz. Dolayısıyla *اسْطَاعُوا* fiilinin *اسْطَاعُوا* bâbıyla hiçbir ilgisi yoktur. Burada akla hemen şu soru gelebilir: Konunun anlaşılması için ele alınan örneklere bakılarak ت'li *اسْطَاعُوا* fiilinin *اسْطَاعُوا* bâbından olduğuna kanâat getirilebilir mi? Bize göre bu, mümkün değildir, zira daha önce de geçtiği gibi buradaki ت, *اسْطَاعُوا* fiilinin aslı

⁸¹ Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahmân Ramazân, Mecma'u'l-luğati'l-'Arabiyye, Dimaşk, 1390/1971, c. I, s. 161.

⁸² Ebü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *et-Temhid fî 'ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü'l-me'ârif, Riyad, 1405/1985, s. 68.

⁸³ Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, c. III, s. 168. Beğavî de, el-Vâhidî'nin eserinde geçen bilgiyi aynen aktarmıştır. Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vdğr., Dâru tayyibe, Riyâd, 1412 h., V, 205.

olan *اِسْتَطَاعُوا*'daki ط'nın hazfedilmesi gibi hazfedilmiştir veya *اِسْتَطَاعُوا*'da س'den sonrakinin onun gibi mehmûs olması için ت'nın yerine getirilmiştir. Böylece ez-Zeccâc'ın kırâatte câiz görmediği *اِسْتَطَاعُوا* söyleyişi ortaya çıkmıştır. Bu durumda *اِسْتَطَاعُوا*'nın ت'sı, اِفْتَعَالَ bâbının zâit ت'sı olmadığı için onun da اِفْتَعَالَ bâbında düşünülmesi mümkün değildir. Burada اِسْتَاعَ'dan اِفْتَعَالَ bâbına aktarılmış *اِسْتَاعَ* gibi bir fiil akla gelse de o, bizim ele aldığımız اَطَاعَ anlamlı *اِسْتَطَاعُوا* fiiliyle hiçbir şekilde alâkalı görülemez. Ayrıca böyle bir fiile de rastlanmamıştır.⁸⁴ Bütün bunlardan hem ط'lı *اِسْتَطَاعُوا*'nın hem de اِطَاعَ'dan اِسْتَفْعَالَ bâbında aslı *اِسْتَطَاعُوا* olan iki söyleyiş olduğu sonucuna varılabilir.

Bu arada *Sahîhu'l-Buhârî*'de âyetteki *اِسْتَطَاعُوا*'ya şöyle bir izah getirilir: "O, اِطَاعَ'den اِسْتَفْعَالَ olan *اِسْتَطَاعَ*'dir. Onun için *اِسْتَطَاعَ* diye fethalanmıştır. Bazıları da *اِسْتَطَاعَ* *اِسْتَفْعَالَ* der."⁸⁵ *Sahîhu'l-Buhârî* üzerine yazılan *el-Muhtasaru'n-nasîh*'in Ahmed b. Fâris es-Sellûm tarafından yapılan tahkikinde "O, اِطَاعَ'den اِسْتَفْعَالَ olan *اِسْتَطَاعَ*'dir. Onun için *اِسْتَطَاعَ* diye fethalanmıştır. Bazıları da *اِسْتَفْعَالَ* der." şeklinde bir ifâde vardır. Muhakkik, *اِسْتَطَاعَ*'daki *اِسْتَفْعَالَ* ile ilgili olarak dipnotta "Asılda böyledir ve o, sonrasının delâletiyle tashîftir. *es-Sahîh*'te *اِسْتَفْعَالَ*dur." uyarısında bulunur.⁸⁶ Burada ط'nın fethalı aktarılması, kanaatimizce doğru değildir. Doğrusu, ط'nın zammesiyle veya kesresiyledir. İbn Hacer (ö. 852/1449), *اِسْتَطَاعَ*'nin اِطَاعَ'den اِسْتَفْعَالَ olduğunu, o nedenle *اِسْتَطَاعَ* diye fethalandığını belirtir. Akabinde de bazılarının *اِسْتَطَاعَ* (yani *اِسْتَطَاعَ*'dan hemzenin fethasıyla ve *اِسْتَفْعَالَ*'dan ط'nın zammesiyle) dediklerini aktarır.⁸⁷

Sahîhu'l-Buhârî'deki ifâdeler üzerine en geniş şerh *'Umdetü'l-kârî*'de karşımıza çıkar. Bedruddîn el-'Aynî (ö. 855/1451) şöyle der: "O, *اِسْتَفْعَالَ*, *اِسْتَطَاعَ*'dir." sözüyle ت'sız olarak hemzenin fethası ve س'in sükûnu ile *اِسْتَطَاعَ* müfredinin çoğulu durumundaki *اِسْتَطَاعُوا*'nın vezninin aslında اِسْتَفْعَالَ olduğuna işâret etmiştir. Zira o, ط'nın zammesi ve ع'in sükûnu ile اِطَاعَ'dendir. Onun da sebebi, نَصَرَ يَنْصُرُ gibi birinci bâbdan olmasıdır, fakat o, اِطَاعَ'dan olduğu için vâvlı ecveftir. اِطَاعَ ve اِطَاعَ'den اِسْتَفْعَالَ bâbına aktarılınca اِسْتَفْعَالَ vezninde *اِسْتَطَاعَ* oldu sonra ت, harekesi hemzeye aktarıldıktan sonra tahfif için hazfedildi, (fiil)

⁸⁴ Örneğin en geniş kapsamlı sözlüklerden *Lisânü'l-'Arab* ile *Tâcü'l-'arûs*'ta böyle bir fiil yer almaz.

⁸⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (kitâbü'l-enbiyâ, bâbü kıssati Ye'cûc ve Me'cûc), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981, c. IV, s. 109.

⁸⁶ el-Mühelleb b. Ebî Süfere et-Temîmî, *el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-Kitâbi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhîd-Dâru Ehli's-sünne, Riyad 1430/2009, c. IV, s. 19.

⁸⁷ Bu malumat, *Fethu'l-bârî*'nin Beyrut 1379 h. baskısından alınmıştır. Bu, Mısır 1378/1959 baskısında ise şöyledir: "اِسْتَطَاعَ *اِسْتَفْعَالَ*'den اِطَاعَ'den اِسْتَفْعَالَ'dir. Onun için *اِسْتَطَاعَ* diye fethalanmıştır. Bazıları da *اِسْتَطَاعَ* der yani *اِسْتَطَاعَ*'dan hemzenin fethasıyla ve *اِسْتَفْعَالَ*'dan ط'nın zammesiyle.". Bkz. İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vdğr., Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379 h., c. VI, s. 385-386; a.mlf., *Fethu'l-bârî*, Şeriketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır, 1378/1959, c. VII, s. 194-195.

hemzenin fethasıyla ve *s*'in sükûnuyla *أَسْطَاعَ* oldu. Buna "Onun için *أَسْطَاعَ* diye fethalanmıştır." sözüyle işâret etti yani *ت* hazfedilip harekesi hemzeye aktarıldığı için. Mâzîde hemzenin fethası ve muzâride *ي*'nin fethası ile *يَسْطِيعُ* *أَسْطَاعَ* denir, fakat bazıları muzâride *ي*'nin zammesiyle (*يُسْطِيعُ*) der. Muzâride *ي*'yi fethalayan onu *يَطِيعُ* *أَسْطَاعَ*'dan, zammeleyen *يَطُوعُ* *أَسْطَاعَ*'dan yapar. "İtâat etmek ve boyun eğmek" anlamında *يَطِيعُ* *أَسْطَاعَ* ve *يَطُوعُ* *أَسْطَاعَ* denir. İsim *الطَّاعَة*'tir... Âyette *أَسْطَاعُوا*'daki *أَسْطَاعُوا* da, asla göre *أَسْطَاعُوا* bâbındandır... Ben bu konuyu gerektiği gibi yazan bir şârih görmedim. Bize bahsettiği nimetleri hasebiyle Allah'a hamd olsun."⁸⁸

Sahîhu'l-Buhârî'de ve şerhlerinde yapılan açıklamaların özü şudur: Söz konusu fiilin mâzîsi *أَسْطَاعَ* ve muzârii *يَسْطِيعُ*'dur. Sebebi de *ت*'nin harekesinin hemzeye aktarıldıktan sonra tahfif için hazfedilmesidir. Burada şunu hatırlatmak gerekir: Evet âyetteki her iki fiilin de *أَسْطَاعُوا* bâbından kabul edilmesi son derece yerindedir, fakat sonraki *يَسْطِيعُ* *أَسْطَاعَ* ile ilgili açıklamalar, dilcilerin açıklamalarından çok farklıdır. Galiba el-Buhârî, âyetteki *أَسْطَاعُوا* fiilinin *أَسْطَاعَ*'den olduğunu belirttiği için mâzîde *أَسْطَاعَ* der, bu fiili *أَسْطَاعُوا* bâbından kabul ettiği için de muzâride *يَسْطِيعُ* der. Hâlbuki dilcilerin açıklamalarından husûle gelen sonuca göre *أَسْطَاعَ* fiili, *س* ivaz kabul edildiği için *أَطَاعَ* anlamıyla *أَفْعَال* bâbındandır ve onun muzârii *يُسْطِيعُ*'dur. Genel anlayışa göre de âyetteki *أَسْطَاعُوا* fiilinin aslı *أَسْطَاعُوا*'dur, *ت*, *ط*'yla olan mahreç yakınlığı nedeniyle ağır bulunarak tahfif için hazfedilmiş, baştaki hemze, vasıl hemzesi kabul edilmiş ve mâzîde *أَسْطَاعُوا*, muzâride de gayet tabii ki *يَسْطِيعُ* denmiştir. Dolayısıyla âyetteki *أَسْطَاعُوا* fiiline el-Buhârî'nin bakışı, genel anlayıştan çok farklı görünmektedir.

Ünlü müfessir Ebû Hayyân ise şu açıklamayı yapar: *أَسْطَاعَ*'nin aslı, *أَسْطَاعَل* veznindeki *أَسْطَاعَ*'dir. Dolayısıyla *أَسْطَاعَ*'da hazfedilen, asıl/kök olan *ط*'nin varlığı nedeniyle *أَسْطَاعَل*'in *ت*'sidir ve hazfedilenin kök harfi *ط* olmasını gerektiren bir durum da yoktur. Sonra *أَسْطَاعَل*'in *ت*'sının yerine *ط*'yı getirdiler. Burada Ebû Hayyân *أَسْطَاعَ*'yi *أَسْطَاعُوا* bâbından kabul ettiği hâlde *أَسْطَاعَ*'yı o bâba değil *أَفْعَال* bâbına sokar. O, bu izahıyla *أَسْطَاعَ*'daki *ت*'nin hazfedildiğini kabul etmez. Hazfedilen *أَسْطَاعَل*'in *ت*'sidir ve onun yerine gelen kök harf *ط*'dir. Böylece o, *أَسْطَاعَ*'yi *أَفْعَال* bâbına aktarmış olur. Ebû Hayyân'ın bu açıklamasına katılmamız mümkün değildir, zira *أَفْعَال* bâbının *ت*'sının hazfedilip yerine bu bâba aktarılan bir fiilin birinci kök harfinin koyulduğu bir örnek olmasa gerek. *أَسْطَاعَل*'in *ت*'sının yerine kök harf *ط* geldiyse ondan önceki *س* harfinin konumu nedir? Bildiğimiz kadarıyla bu bâbda ek harf hemzeden sonra o bâba aktarılan fiilin birinci kök harfi yer alır. Ebû Hayyân, bu *س*'le ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. O, bu *س*'in ivaz olduğunu

⁸⁸ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-'Aynî, 'Umdetü'l-kârî, Dâru İhyâ'it-türâsî'l-'Arabî, Beyrut, tsz., c. XV, s. 235.

düşünmüşse ona da katılamayız, çünkü *س*'in ivaz olarak kullanılması *أَسْطَاعَ* da karşımıza çıkar ve o da, *اِفْتَعَالَ* bâbından değil *اِفْعَالَ* bâbındandır. Ayrıca *اِفْتَعَالَ*'in *ت*'sında ibdâl olabilmesi yani *ت*'nin *ط*'ya dönüşebilmesi için o bâba aktarılan fiilin birinci kök harfinin *س* değil *ص* olması gerekir. Bu da, bizim düşüncemizi desteklemektedir.⁸⁹

Tefsir, nahiv ve kırâat âlimi Tâcülkurrâ'ya göre *اِسْطَاعَ* asıldır, *اِسْطَاعَ* *ت*'nin hazfiyledir. *اِسْتَاعَ*, *س*'nin hazfiyledir ve vezni *اِسْتَعَلَ*'dir. Hemzenin fethasıyla *اِسْطَاعَ*, *اِسْتَعَلَ* veznindedir ve nadirdir.⁹⁰ Âlim, burada Sibeveyhi'den *س*'in onun harekesinin gitmesinden ivaz olduğunu belirtir.

Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ile İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), "فَمَا اسْتَطَاعُوا", tahfif için ve birbirine yakın iki harfin bir araya gelmesinden sakınmak için *اِفْتَعَالَ*'in *ت*'sının hazfiyledir." derken açıkça görüldüğü gibi *اِفْتَعَالَ*'den söz etmektedirler.⁹¹

Sözlük müelliflerinden el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69), *اِسْطَاعَ*'dan *ت*'nin hazfedilip muzârîde baştaki muzâraat harfinin fethasıyla *يُسْطِيعُ* dendiği gibi onun zamme yapılabildiğini de ifâde ettikten sonra Ebû Zeyd'in "Onlar, bunu *اَفْعَلُ* *اَفْعَالًا* *اِفْعَالًا* *اِفْعَالًا* e benzettiler." sözünü aktarır. Bize göre el-Feyyûmî'nin *يُسْطِيعُ*'nun *يُسْطِيعُ* şeklinde söylenebildiğini ifâde ederken mâzînin *اِسْطَاعَ* olduğuna dikkat çekmesi gerekirdi.⁹²

el-Fîrûzâbâdî, şâz kırâatler arasında hemzenin fethasıyla *اِسْطَاعُوا* 'yu zikreder ve onun veznini *اِسْتَعَلُوا* şeklinde verir. Açıklamasını şöyle sürdürür: Onun benzeri *اَهْفَعَلَ* veznindeki *اَهْرَقَ* 'dır, onun benzeri *اَرَضًا* *اِسْتَحَدَ* *فَلَانٌ* *اَرَضًا* 'dır yani *اَحَدَ*, vezni *اِسْتَعَلَ*'dir, *اِسْتَعَلَ* olduğu da söylenmiştir. Ayrıca *س*, *ت*'dan bedel olduğu için vezni *اِفْتَعَلَ*'dir denmiştir.⁹³ Burada el-Fîrûzâbâdî'nin *اِسْتَحَدَ* fiiline ilişkin açıklamasının ardından *el-Kitâb*'dan şu bilgiyi aktarmak isteriz: "Onlar, *اِسْتَفَعَلَ* (vezninde) olan *اِسْتَحَدَ*'den *ت*'yi *اِسْتَحَدَ*'nin lâminini hazfettikleri gibi muza'aflık (aynı cins iki harfin bulunması) dolayısıyla hazfettiler."⁹⁴ Bize göre Sibeveyhi'nin eserinde aktardığı bu görüş, el-Fîrûzâbâdî'nin *اِسْتَحَدَ*'ye dâir aktardığı *اِسْتَفَعَلَ* ve *اِسْتَعَلَ* vezinlerini daha sağlıklı hâle getirmektedir.

Diğer yandan *اِسْطَاعَ* fiilindeki *س*'in aslı *اَطَاعَ* olan *اَطَاعَ*'daki ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivaz olarak eklenmesine, mâzîdeki kat'

⁸⁹ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahrî'l-muhit*, c. VI, s. 147.

⁹⁰ Kirmânî, *Ğarâibü't-tefsîr ve 'acâibü't-te'vîl*, c. I, s. 680.

⁹¹ Bkz. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed 'Atâ, Mektebetü'r-Riyâzi'l-hadîse, Riyad tsz., c. III, s. 555; İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhi'l-beyân*, Mektebetü Eser, İstanbul, 1389 h., c. V, s. 299.

⁹² Bkz. Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, (طوع), s. 144.

⁹³ Bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, c. I, s. 303.

⁹⁴ Bkz. Sibeveyhi, *el-Kitâb*, c. IV, s. 613.

hemzesine ve muzâraat harfinin zammesine, ayrıca fiilin أَطَاعَ anlamında kullanılmasına bakılarak onun اِفْعَالِ bâbından olduğu sonucuna varılabilir. İbn Sîde, bu fiile اِسْتَطَاعَ da ve اِسْطَاعَ da olduğu gibi اَطَاعَ anlamını verse de onun اِسْطَاعَ ile kökün dışında herhangi bir ilintisi yoktur. Zâten birçok kaynakta اِسْطَاعَ fiiline İbn Sîde'nin aksine اَطَاعَ anlamı verilmektedir ve اَطَاعَ'dan olduğuna dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla bunun âyette geçen اِسْطَاعُوا ile aynı bâbda bulunduğu düşünülemez. اِسْطَاعَ ile benzer söylenişe sâhip olan ve İbn Cinnî'nin اَطَاعَ'dan bedel gördüğü اِسْتَاعَ için de bu minvalde değerlendirmeler yapılabilir.

1.3. Fiilin ve Yer Aldığı Âyetin Anlamı

Kehf sûresinin 97. âyetine Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767)'in tefsirinde ﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا يَعْنِي فَمَا قَدَرُوا أَنْ يَطَّهَّرُوهُ عَلَى أَنْ يَغْلُوهُ مِنْ قَوْفِهِ مِثْلَ قَوْلِهِ فِي الرَّحْرِفِ ﴿... وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَطَّهَّرُونَ﴾ (Ne onu (seddi) aşmaya/üzerinden geçmeye güçleri yetti, Zuhruf 33'te "üzerine binip çıkacakları merdivenler" olduğu gibi, ne de onu (seddi) delmeye güçleri yetti.)⁹⁵ ve ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* isimli

⁹⁵ Sa'lebî, Mukâtil'in verdiği manayı yansıttığı gibi delme (تَقْيَا)nin ardından مِنْ اَسْفَلِهِ (aşağısından/altından) kaydını düşer. Bu kaydı düşen diğer bir müfessir de, el-Mâverdî'dir. Onu Katâde'nin söylediği ifâde edilir. Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2002, c. II, s. 301; Ebû İshâk Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1422/2002, c. VI, s. 199; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdîrrahîm, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., c. III, s. 344. Yine bkz. Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. V, s. 205; İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, c. XII, s. 568. Ebû Hilâl'e göre الطَّهُّورُ'un aslı, yükselmek ve yukarı çıkmaktadır (الْعُلُوُّ). الطَّهُّورُ ve türevleri, Kur'ân'da yedi vecihte/farklı anlamda kullanılır ve onlardan biri de, Kehf sûresinin 97. ve Zuhruf sûresinin 33. âyetlerinde görüldüğü gibi yükselmek (الارتقاء)tir. Ma'mer b. el-Müsennâ, İbn Kuteybe, en-Nehhâs ve Ebû Hilâl, اُنْ يَطَّهَّرُوهُ ibâresine "onun üzerine çıkmak" ve Ebû Hayyân el-Endelüsî de, "onun üzerine ulaşmak" anlamını verir. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1374/1954, s. 416; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru İhyâi'l-kütübî'l-'Arabîyye, Kâhire, 1378/1958, s. 271; en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. M. Ali es-Sâbüni, Mekke, 1409 h., c. IV, s. 295; Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, s. 327-328; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahrî'l-muhîr*, c. VI, s. 155. "Onun üzerine çıkmak" anlamı için yine bkz. el-Vâhidî, *el-Vasîr fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, c. III, s. 168; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Mektebetü'l-'ubeykân, Riyâd, 1418/1998, c. III, s. 616; Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, c. III, s. 543; el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, c. III, s. 293; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, c. II, s. 320; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, tashih Muhammed Ali Şâhîn, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, III, 178; Bikâ'î, *Nazmü'd-dürer*, c. XII, s. 138; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, c. III, s. 555; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. XVI, s. 41. Aslında طَهَّرَ فَوْقَ الْجِبَلِ dağın üzerine çıkmayı, طَهَّرَ فَوْقَ النَّبْتِ evin üzerine

eserinde *يَعْلُوهُ* (Yüksekliği, düzlüğü/ pürüzsüzlüğü, yumuşaklığı nedeniyle onun üzerine çıkmaya güçleri yetmedi,⁹⁶ onu delmeye de güçleri yetmedi.) anlamı verilir.⁹⁷ Lugat ve hadis âlimi Gulâmu Sa'leb (ö. 345/957) de *مَا* *يَعْلُوهُ* *أَنْ يَتَسَلَّقَ نَقْبًا أَيْ: تَقْبًا. واسطاعوا واستطاعوا واجدًا، أَيْ: مَا* *قَدَرُوا* (Ne ona tırmanıp çıkmaya güçleri yetti ne de onu delmeye güçleri yetti. *اسْتَطَاعُوا* ile *اسْتَطَاعُوا* aynı anlamdadır yani *قَدَرُوا* ile *اسْتَطَاعُوا* anlamındadır.) şeklinde bir ifâde kullanır.⁹⁸ Burada *اسْتَطَاعُوا* fiili *قَدَرُوا* ile karşılanmıştır ve *اسْتَطَاعُوا* ile *اسْتَطَاعُوا* aynı anlamda kabul edilmiştir. Kaynakların çok büyük bir kısmında bu âyette geçen *اسْتَطَاعُوا* ile *اسْتَطَاعُوا*'nun söz konusu *قَدَرُوا* fiiliyle karşılandığı görülmektedir. Örneğin Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)'nin tefsirindeki *فَمَا اسْتَطَاعُوا، أَيْ فَمَا قَدَرُوا أَنْ* *يَطَّهَّرُوهُ،* *عَنِ: أَنْ يَعْلُوهُ فَوْقَ السَّدِّ. وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا، أَيْ مَا قَدَرُوا عَلَى نَقْبِ السَّدِّ* (Ne seddin üzerine çıkmaya güçleri yetti ne de seddi delmeye güçleri yetti.),⁹⁹ Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210)'nin tefsirindeki *مَا قَدَرُوا عَلَى الصُّعُودِ عَلَيْهِ لِأَجْلِ اِرْتِفَاعِهِ وَمَلَأْتَهُ وَلَا عَلَى نَقْبِهِ لِأَجْلِ صَلَابَتِهِ* (Yüksekliği, düzlüğü, yumuşaklığı nedeniyle ona çıkmaya güçleri yetmedi ve sertliği, sağlamlığı, kalınlığı, yoğunluğu ve sıklığı nedeniyle de onu delmeye güçleri yetmedi.)¹⁰⁰ ve İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in tefsirindeki *مَا قَدَرُوا عَلَى أَنْ يَصْعَدُوا فَوْقَ* *هَذَا السَّدِّ وَلَا قَدَرُوا عَلَى نَقْبِهِ مِنْ أَسْفَلِهِ* (Ne bu seddin üzerine çıkmaya güçleri yetti ne de onu altından/aşağısından delmeye güçleri yetti.) ibâreleri¹⁰¹ bunu kanıtlar niteliktedir. Buna mukâbil görebildiğimiz kadarıyla tefsir kaynaklarından *Revâi'u't-tefsîr*'de *مَا أَطَاقُوا طُهُورَهُ لِصَعْفِهِمْ، وَمَا قَدَرُوا عَلَى نَقْبِهِ لِشِدَّتِهِ* (Zayıf olmaları nedeniyle ona çıkmaya tâkatleri yetmedi/tâkat getiremediler ve sertliği, katılığı yani

çıkmayı, *ظَهَرَ السَّطْحَ* çatıya çıkmayı, onun üzerinde olmayı, *وَبِهِ* bir şeyin yukarısına çıkmayı, meselâ *عَلَا الشَّجَرَةَ* ağaca çıkmayı ifâde eder. *نَقَّبَ الحَائِطَ* cümlesi de, duvarı arkasına ulaşacak şekilde delmek, onda delik, gedik açmaktır.

⁹⁶ Sanki onda tutulabilecek bir şey yoktur.

⁹⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. III, s. 312.

⁹⁸ Ebü Ömer Gulâmu Sa'leb el-Bâverdi, *Yâkûtetu's-surât fi tefsiri ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Ya'kûb et-Türkistânî, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, Medine, 1423/2002, s. 330-331. Ebüssuûd Efendi ile Şevkânî de, *اسْتَطَاعَ*'nin anlamında *اسْتَطَاعَ*'ya yer verir. Bu da, onun iki kelime arasında herhangi bir fark görmediğinin bir göstergesidir. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, c. III, s. 555; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, c. III, s. 431.

⁹⁹ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1413/1993, c. II, s. 313.

¹⁰⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1401/1981, c. XXI, s. 173.

¹⁰¹ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, II. Baskı, Dâru tayyibe, Riyâd, 1420/1999, c. V, s. 197. Mez-kûr fiilleri *قَدَرُوا* ile karşılayanlar için ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, c. V, s. 194; Ebü Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, c. VI, s. 155-156; Süyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fi 'icâzi'l-Kur'ân*, tashih: Ahmed Şemsüddîn, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1408/1988, c. II, s. 220; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. V, s. 299; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, c. III, s. 431. Yine bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, (ظهر), c. XXII, s. 496.

sağlamlığı nedeniyle onu delmeye de güçleri yetmedi.) ibâresi¹⁰² karşımıza çıkar. Burada اسْتَطَاعُوا اسْتَطَاعُوا ve أَطَافُوا'nun اسْتَطَاعُوا ile karşılandığı dikkati çekmektedir.

Ebû Hilâl el-'Askerî, âyette geçen اسْتَطَاعُوا fiiline ilişkin "اسْتَطَاعُوا" ile ilgili bir söyleyiştir. اسْتَطَاعُوا الشَّيْءِ وَاسْتَطَاعَتْهُ şeklinde bir ifâde kullanarak¹⁰³ aslında onun اسْتَطَاعُوا ile aynı anlamı taşıdığına işâret eder. O, bunu istitâatin tâkat anlamına değinirken ele alır. el-Fîrûzâbâdî, istitâatin Kur'ân'daki üç farklı anlamına değinirken üçüncüde الْقُدْرَةُ وَالْمَكْنَةُ الْبَدَنِيَّةُ (bedenî güç ve kuvvet) anlamına yer verir ve Kehf sûresinin 97. âyetindeki ﴿... وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ ibâresini örnek getirir.¹⁰⁴ ez-Zerkeşî, "Kehf sûresinin 97. âyetinde istitâatin olumsuzlanmasıyla fiilin mümkün olmakla birlikte meydana gelmesinin mümkün olmaması kastedilebilir." görüşündedir.¹⁰⁵ es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise, "Kudretin ve imkânın olumsuzlanması kastedilebilir." kanâatindedir.¹⁰⁶

İbn Kesîr'in tefsirindeki açıklamasına göre sedde çıkmak, onu delmekten daha kolay olunca herbiri, kendisine uygun olanla karşılanıp ﴿فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ buyurulmuştur. Bu da, onların seddi delmeye ve ondan hiçbir şeye güçlerinin yetmediğinin bir göstergesidir.¹⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de ise bu bakışını şu ifâdelerle somutlaştırır: O, kerpicin yerine demiri ve çamurun yerine bakırı koydu/kullandı. Onun için Cenâb-ı Allah, ﴿يَظْهَرُوهُ﴾ buyurdu yani merdivenler vs. ile ona çıkamadılar, وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا buyurdu yani külünkler, baltalar vs. ile onu delediler. Allah, daha kolayla ve daha zorla da daha zorla karşıladı.¹⁰⁸

Muhammed b. Sâlih el-'Useymin şu açıklamayı yapar: مَا فَمَا اسْتَطَاعُوا ile مَا لَمْ تَسْتَطِعْ ile مَا لَمْ تَسْتَطِعْ ve اسْتَطَاعُوا'nun anlamı birdir ve Hz. Musa'nın Hızır'la olan kıssasında اسْتَطَاعُوا geçmiştir. اسْتَطَاعُوا فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ. اسْتَطَاعُوا, ilk fiil اسْتَطَاعُوا'da gelmedi, fakat ikincide geldi. Yapıdaki artış, anlamdaki artışı gösterir. Dağa çıkmak mı yoksa bu demiri delmek mi daha

¹⁰² İbn Receb el-Hanbelî, *Revâ'i'u't-tefsîr*, derleme ve ta'lîk: Ebû Mu'âz Târık b. 'İvazillah, Dâru'l-'âsime, Riyad, 1422/2001, c. I, s. 661. Modern sözlüklerden birinde de اسْتَطَاعَهُ fiili اسْتَطَاعَهُ ve أَطَافَهُ ile karşılanır ve örnek olarak اسْتَطَاعَ أَنْ يَفْعَلَ بِوَجْهَيْهِ (Ödevlerini yapabildi.) cümlesine yer verilir. Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemü'l-Luğati'l-'Arabiyeti'l-mu'âsra*, 'Âlemü'l-kütüb, Kâhire, 1429/2008, c. II, s. 1421.

¹⁰³ Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, s. 67.

¹⁰⁴ el-Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, c. II, s. 187.

¹⁰⁵ Ebû Abdillâh Bedruddîn Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1428/2007, s. 684.

¹⁰⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle nâşirûn, Beyrut, 1429/2008, s. 574.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. V, s. 197.

¹⁰⁸ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâ'it-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1408/1988, c. II, s. 128.

meşakkatlidir? İkincisi daha zordur. Onun için *وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا* buyurulmuştur, zira o, üzerine (erimiş) bakır dökülmüş, gömülmüş ve bakırla kaynaşmış demirdir. Yüksekliği, düzlüğü ve yumuşaklığı nedeniyle ona çıkamaz oldular, sertliği ve sağlamlığı nedeniyle de onu delediler. Artık o, erişilmez, aşılmaz ve geçilmez bir settir.¹⁰⁹

İbn 'Arafe'nin tefsirinde "فَمَا اسْتَطَاعُوا"dan sonra fiille ve *وَمَا اسْتَطَاعُوا*dan sonra isimle ifâde etmenin sebebi nedir? *وَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَنْقُبُوهُ* ve *فَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ ظُهُورًا*? şeklindeki bir soruya şöyle cevap verilir: Onlara göre fiil, mastardan türetilmiştir ve onun anlama delâleti, mastarın delâletinden daha açık ve belirgindir, zira türetilenler, türetildiği şeye ve fazlasına delâlet eder. Fiilin manayı göstermesi, mastarın onu göstermesinden daha açık ve belirgin olunca *الظُّهُور* (üzerine çıkma), fiille ifâde edildi ki delâleti lafzına uygun olsun. *النَّقْب* (delme) da, asla göre isimle ifâde edildi, çünkü o, mef'ûldür ve asıl olan, onun müfred olmasıdır. Bu mevzuda diğer bir cevap da, âyetlerin başlarının dikkate alındığı şeklinde olabilir.¹¹⁰

Abbâsi veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre (ö. 560/1165)'ye göre *ت*, şiddet harflerindedir. Durumu yakın olan şey hakkında *وَمَا اسْتَطَعْتُهُ* ve şiddetli hakkında *وَمَا أَطَافُوا ظُهُورَهُ لِضَعْفِهِمْ*, *وَمَا قَدَرُوا عَلَى نَقْبِهِ* *وَمَا اسْتَطَعْتُهُ* dersin. Bu durumda mana, *وَمَا أَطَافُوا ظُهُورَهُ لِضَعْفِهِمْ* (Zayıf oldukları için ona çıkmaya tâkatleri yetmedi, şiddeti (sertliği ve sağlamlığı) nedeniyle de onu delmeye güçleri yetmedi.)dir.¹¹¹ Bu bağlamda Abdülkerîm el-Hatîb şöyle der: Her iki kıssada da istitâatle ilgili fiil bir defa *ت* ile, bir defa da *ت*'siz gelir. Bu harf, şiddet ve sertlikteki artışı gösterir ki bir fiil, diğerinden onunla ayrılır. Burada Zülkarneyn kıssasında aynı şey görülmektedir. Nitekim o topluluk sedde çıkmak istediler, fakat güçleri yetmedi. Onda delik açmak istediklerinde de güçleri yetmedi. Delmeyle uğraşmak, tırmanıp çıkmaya çalışmaktan daha zordur.¹¹²

¹⁰⁹ Muhammed b. Sâlih el-'Useymîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-kerîm sûretü'l-Kehf*, Dâru İbni'l-Cevzi, ed-Demmâm, 1423 h., s. 135.

¹¹⁰ İbn 'Arafe, *Tefsîru İbn 'Arafe*, c. III, s. 103.

¹¹¹ İbn Receb el-Hanbelî, *Revâi'u't-tefsîr*, c. I, s. 661; Siddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel*, *Veżâretü'l-evkâf ve'-ş-şüni'l-İslâmiyye*, Katar 1428/2007, s. 191. *et-Tâcü'l-mükellel*'in İbrâhîm Şemsüddîn tarafından neşre hazırlanan baskısında ise her iki durumda da *وَمَا اسْتَطَعْتُهُ* ibâresine yer verildiği görülür ki kanâatimizce burada bir baskı hatası vardır. Bkz. Siddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 141-142.

¹¹² Abdülkerîm el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'âni li'l-Kur'ân*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kâhire, tsz., c. VIII, s. 711-712.

2. Lem Testi' (لَمْ تَسْطِعْ)

2.1. Fiilin Yapısı

Ebû Hayyân el-Endelüsî, âyetteki تَسْطِعْ'in hemze-i vasıllı اسْطَاعَ fiilinin muzârii olduğunu belirtir ve İbnü's-Sikkît'ten bu bağlamda مَا أَسْطِعُ ve مَا أَسْطَعُ kullanımlarını aktararak¹¹³ bir bakıma sözünün doğruluğunu ortaya koyar. Ahmed Mustafa el-Merâğî (ö. 1952) de, تَسْطِعْ'in mâzîsinin aslı اسْطَاعَ olan اسْطَاعَ olduğunu ifâde eder.¹¹⁴ el-'Useymin, تَسْطِعْ'in ilgili açıklamasında birincisinde مَا أَسْطَعُ dendiğini, çünkü اسْطَاعَ, اسْطَاعَ ve يَسْطَعُ'dan herbirinin doğru Arapça söyleyiş olduğunu dile getirir.¹¹⁵ Diğer yandan Sâfi, "اسْطَاعَ'da اسْطَاعَ'in 'sı hazfedilmiştir, اسْطَاعَ ve اسْطَاعَ iki söyleyiştir. Mâzî ile muzâriden ت hazfedilir." şeklindeki açıklamasıyla¹¹⁶ اسْطَاعَ fiilini اسْطَاعَ vezniyle izah etmeye çalışanların yolundan gitmiştir.

Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ ibâresindeki لَمْ تَسْطِعْ ile ilgili açıklamasına göre kastedilen تَسْطِعُ'dur ve tahfif için hazfedilmiştir. Hazif, ikinciye tahsis edilmiştir, zira birincisi ona delâlet etmektedir.¹¹⁷ Klasik tefsirlerin önemli bir kısmında تَسْطِعُ'daki hazifle ilgili herhangi bir açıklama görülmezken el-Beyzâvî, en-Nesefî, Ebüssuûd Efendi, İsmâil Hakkı Bursevî ve eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi müfessirlere göre de ت, tahfif için hazfedilmiştir.¹¹⁸

İbn 'Âdil, bu konuda şu açıklamayı yapar: Birinci görüşe göre تَسْطِعُ'in aslı اسْطَاعَ'dır, اسْطَاعَ'in 'sı hazfedilmiştir. İkinci görüşe göre hazfedilen, kök harf ط'dır sonra اسْطَاعَ'in 'sı 's'den sonra ط'ya ibdâl edilmiştir ki bu, anlaşılır olmaktan uzak, tuhaf bir zorlamadır. Üçüncü görüşe göre س ve و'ın elife kalb edilmesinden ivaz olarak ziyâde edilmiştir. Asıl, اسْطَاعَ'dır. İbn 'Âdil, daha sonra iki 's'yle اسْطَاعَ ve tek 's'yle اسْطَاعَ dendiğini, bunların İbnü's-Sikkît'in aktardığı dört söyleyiş olduğunu dile getirir.¹¹⁹

el-Fîrûzâbâdî, fiilin birincide asla göre, ikincide fer' olduğu için tahfife göre geldiğini belirtir.¹²⁰ Bedruddîn İbn Cemâ'a (ö. 733/1333)'ya göre önce لَمْ تَسْطِعْ gelmiştir ve ikincisi, birincisi ona delâlet ettiği için hafifletilmiştir.¹²¹

¹¹³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahrî'l-muhit*, c. VI, s. 147.

¹¹⁴ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî Halebî ve evlâdihî, Mısır, 1365/1946, c. XVI, s. 6.

¹¹⁵ 'Useymin, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-kerîm*, s. 124.

¹¹⁶ Sâfi, *el-Cedvel fi'l-râbî'l-Kur'ânî'l-kerîm*, c. XVI, s. 242.

¹¹⁷ Kirmânî, *Ğarâibü't-tefsîr ve 'acâibü't-te'vîl*, c. I, s. 675.

¹¹⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, c. III, s. 291; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, c. II, s. 315; Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sîrâcü'l-münîr*, Matba'atü Bulak (el-Emîriyye), Kâhire, 1285 h., c. II, s. 400; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'aklî's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, c. III, s. 545; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. V, s. 287; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, c. III, s. 420.

¹¹⁹ İbn 'Âdil, *el-Lübâb fi'ulûmi'l-Kitâb*, c. XII, s. 549.

¹²⁰ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, c. I, s. 302.

¹²¹ İbn Cemâ'a, *Keşfü'l-me'ânî*, s. 243-244.

Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), her iki kıssada ilgili fiillerde gerçekleşen 'nın hafzedilmesi hâdisesini şöyle izah eder: Hz. Musa-Hızır kıssasında Kehf sûresinin 78. âyetinde ﴿فَقَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ geçen birinci fiil, asla göre 'yla تَسْطِعْ şeklinde gelirken Kehf sûresinin 82. âyetinde ﴿... ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ geçen ikinci fiil, fer' olması nedeniyle tahfif için 'nın hafzedilmesiyle تَسْطِعْ sûretinde gelir. Zülkarneyn kıssasında Kehf sûresinin 97. âyetinde ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ ise bu, tersine çevrilir, zira birincinin mef'ûlü, ikincinin mef'ûlünün aksine harf, fiil, fâil ve mef'ûl içermiştir ve ona tahfif için hafzedilmek uygun düşmüştür. İkincinin mef'ûlü ise, tek isimdir ve ona da asla göre kalmak uygun düşmüştür.¹²²

Nizâmüddîn en-Nîsâbü'rî şöyle der: ﴿... سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْطِعْ﴾'ın aslı تَسْطِعْ'in aslı تَسْطِعْ'dur. ت, tahfif için hafzedilmiştir. Bu kıyas yönünden şâzdır, fakat kullanımda şâz değildir.¹²³

İbn Kesîr'in tefsirinde açıklama şöyledir: ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ (Bu, ben sana haber verinceye kadar senin tahammül edemediğin, sabredemediğin hususların beyanıdır, içyüzüdür.). Ona bunu izah edince, açıklığa kavuşturunca ve problemi ortadan kaldırınca تَسْطِعْ ما dedi. Bundan önce problem, zordu ve ağırdı. O nedenle ﴿سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ dedi. Daha ağırı daha ağırla ve daha hafifi de daha hafifle karşıladı. Nitekim Cenâb-ı Allah, ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ﴾ buyurdu ki o, seddin yukarısına/üzerine çıkmaktır ve ﴿وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾ buyurdu ki bu da, ondan daha meşakkatlidir. Dolayısıyla herbirini lafız ve anlam bakımından ona uygun olanla karşıladı.¹²⁴ el-Bikâ'î'ye göre Kehf sûresinin 78. âyetinde ve daha öncesinde اِسْتَيْعَالَ 'sı bırakılmıştır. Gaye, mutlak anlamda sabredebilmeyi değil Hz. Mûsâ'yı iten o hususların zorluğuna işâret etmek üzere ancak ciddiyetle ve etkili bir şekilde sabredebilmeyi olumsuzlamayı bildirmektir.¹²⁵ Kehf sûresinin 82. âyetindeki fiilin 'sı ise hafzedilmiştir, çünkü Hz. Mûsâ, başlangıçta asla sabredemeyerek mezkûr hususları kabul etmezken artık örtü açılmıştır, başka bir deyişle kapalılık giderilmiştir.¹²⁶

¹²² Zekerıyyâ el-Ensârî, *Fethu'r-Rahmân bikeşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbü'nî, *Dâru'l-Kur'âni'l-kerîm*, Beyrut, 1403/1983, s. 346.

¹²³ Nizâmüddîn en-Nîsâbü'rî, *Tefsîru Ğarâibi'l-Kur'ân*, c. IV, s. 453.

¹²⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, V, 188. Salâh el-Hâlidî'ye göre burada **te'vil**, er-Râğıb el-İsfahânî'nin te'vilin tanımında belirttiği gibi bir şeyi onunla kastedilen amelî/pratik gayesine döndürmektir. Hızır, üç işini kastedilen gayesine döndürmüş, bu işlerin hakikatini ve onlarda gizli hikmeti açığa çıkarmış, onların zâhirî/görünen şeklini gizli durumdaki bâtinî hakikatine döndürmüş, Hz. Musa'ya işlerinin sonucunu, vardığı yeri/noktayı göstermiştir. Böylece Hz. Musa, Hızır'ın yaptığı işlerde doğru ve isabetli olduğunu bilmiştir/öğrenmiştir. Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *et-Tefsîr ve't-te'vil fi'l-Kur'ân*, Dâru'n-nefâis, Amm, 1416/1996, s. 65.

¹²⁵ Bikâ'î, *Nazmü'd-düerer*, c. XII, s. 119.

¹²⁶ Bikâ'î, *Nazmü'd-düerer*, c. XII, s. 123.

el-Âlûsî (ö. 1270/1854)'nin açıklaması şöyledir: *تَسْتَطِيعُ* meczûm *تَسْتَطِيعُ*'le, hemze-i vasıllı *تَسْتَطِيعُ*'nin muzâriidir ve *تَسْتَطِيعُ*'nin aslı *تَسْتَطِيعُ* veznindeki *تَسْتَطِيعُ*'dir. Sonra tahfif için *تَسْتَطِيعُ*'in *تَسْتَطِيعُ*'sı hafzedilmiştir ve kök harf ط kalmıştır. Bazılarının iddiasına göre *تَسْتَطِيعُ*'in elife kalb edilmesinden ivazdır ve aslanan *تَسْتَطِيعُ*'dir, hafzedilenin birinci kök harf ط olduğunu gerektirecek bir durum yoktur. Bir diğer iddia da *تَسْتَطِيعُ*'in *تَسْتَطِيعُ*'sı, *تَسْتَطِيعُ*'den sonra yer aldığı için *تَسْتَطِيعُ*'ya ibdâl edilmiştir. *تَسْتَطِيعُ*'nin *تَسْتَطِيعُ*'ya ibdâliyle *تَسْتَطِيعُ* ve *تَسْتَطِيعُ*'in *تَسْتَطِيعُ*'sının hafzedilmesiyle *تَسْتَطِيعُ* denir. Söylenişleri, İbnü's-Sikkî't'in de zikrettiği gibi dördtür. Hızır'ın Hz. Mûsâ'dan ayrılmasının vukû bulunduğu bu kelâmın sonunda birbirine yakın iki harften birinin hafzedilip diğerinin kalması ne de hoştur. Yine ifâde edildiğine göre buradaki tahfifin nedeni, Hz. Mûsâ'ya karşılaştığı şeyin, sebebi açıklandığı için hafif/kolay gelmesidir.¹²⁷

Muhammed Ebû Zehre (ö. 1974)'ye göre *تَسْتَطِيعُ*'nin aslı, *تَسْتَطِيعُ*'dir. ت, telaffuzdaki hafiflik için hafzedilmiştir, zira mahreççe birbirine yakın olduğu için ardından *تَسْتَطِيعُ*'nin geldiği *تَسْتَطِيعُ*'nin telaffuz edilmesi zordur.¹²⁸

Salâh el-Hâlidî, şöyle der: İlk *تَسْتَطِيعُ*'daki *تَسْتَطِيعُ*'nin bırakılması ve ikinci olarak aynı kelimedenden hafzedilmesi (*تَسْتَطِيعُ*), bu kıssadaki nüktelerdendir. Hızır, Hz. Mûsâ'ya onun gördüğü olayları beyân etmeden önce ﴿سَأْنَيْتُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِيعْ عَلَيْهِ﴾ dedi. Ona bunu haber verince kelimenin *تَسْتَطِيعُ*'sını hafzedip ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْتَطِيعْ عَلَيْهِ﴾ dedi. "Kelime tekrar geçtiğinde onun *تَسْتَطِيعُ*'sı niçin hafzedilmiştir?" tarzındaki bir soruya şöyle cevap verilebilir: Bu hafzedilen *تَسْتَطِيعُ*'ya hiffet/hafiflik *تَسْتَطِيعُ*'sı diyebiliriz. Onun hafzedilmesindeki hikmete yönelik, âyetlerin psikolojik olarak veya analitik psikolojinin gerçeklerine uygun şekilde yorumlanması kabilindendir. *تَسْتَطِيعُ*'nin ilkin bırakılması, Hz. Mûsâ'nın yaşadığı psikolojik duruma uygundur. Öyle ki üç eylem de, hikmetlerini bilmediği için onun nefesine ağır geliyordu. İşte Hz. Mûsâ'nın nefsindeki ağırlığa uygun düşmesi için kelimeyi ağırlaştırmak amacıyla ت zikredilmiştir. Hâdiselerin hakikatini öğrenince kendisinden psikolojik ağırlık kalktı, psikolojik yükü hafifledi. Bu durumda da ت, tahfif/hafifletmek için ve kelimenin hafifliği olayların açıklanmasından sonra Hz. Mûsâ'nın içinde bulunduğu psikolojik hafiflemeye uygun düşsün diye hafzedilmiştir.¹²⁹ Bu bağlamda Abdülkerîm el-Hatîb de, şu açıklamayı yapar: Burada aynıymış gibi görünen *تَسْتَطِيعُ* ve *تَسْتَطِيعُ* kelimeleri vardır. Bunlar, Kur'ân'ın dışında böyledir, fakat Allah kelâmında Kur'ân nazımının geldiği ölçüde ve önünde durulamayan, meydan okuyucu i'câzında aynı değildir. Zira *تَسْتَطِيعُ* kelimesinde şiddet, sertlik ve istitâatten âciz kalmanın açıkça ifâde edilmesi söz konusudur. Sâlih kul, onu apaçık bir şekilde söylemiştir ki öğrencisiyle seyahatini

¹²⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. XVI, s. 14.

¹²⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kâhire tsz., c. IX, s. 4571.

¹²⁹ Hâlidî, *Tefsîr ve't-te'vîl fi'l-Kur'ân*, s. 445.

kat' etsin/kessin, fakat öğrencisinin yanına dolaştırdığı karanlık veya aydınlık yolun izlerini, işaretlerini açıklayan bir öğretmen gibi oturunca ona تَسْطِيعَ kelimesini keskin hecesini iktitâ' ederek/atarak getirmiştir. Bir de ne görsün o, açık, net, meydan okuyucu yüzleşmeden kaçışın, üzerinde biraz hayânın ve çekingenliğin bulunduğu yumuşak huylu, sâkin ve ince bir kelimedir. Sâlih kulun üç hâdiseye göre içinde bulunduğu durum ve onlardaki rolü de dikkate alınması gereken hususlardandır.¹³⁰ İbn 'Âşûr, şöyle der: ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِيعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ cümlesi, öncesindeki cümlelerin özetidir, öğretmenin dersin sonunda yaptığı açıklama gibi kastedilenlerin özetidir. تَسْطِيعَ anlamındaki اسْتَطَاعَ'nın muzâriidir. اسْتَطَاعَ'nın 'sı, ط'nın mahrecine yakınlığı dolayısıyla hafifletmek için hazfedilmiştir. Onunla تَسْتَطِيعَ arasındaki farklılaşma, mürâdîfinin bulunmasıyla aynı kelimenin tekrar edilmesinden kaçınmak üzere çeşitlilik içindir. O ikisinden kullanım bakımından daha meşhur olanla başlanmıştır ve ikincisinde hafifletilmiş fiil getirilmiştir, çünkü تَسْتَطِيعَ'nın tekrarlanmasından ağırlık meydana geldiği için hafifletme, ona daha uygundur.¹³¹

el-Belâğatü'l-'Arabiyye adlı eserde ifâde edildiğine göre Hızır, Hz. Mûsâ'ya Allah'ın emriyle veya izniyle yaptığı işlerin hikmet ihtivâ eden içyüzünü açıkladıktan sonra ﴿ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِيعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾ dedi. Hızır, açıklamasını, hatta تَسْطِيعَ kelimesini kısa tuttu, zira 's'den sonraki 't'nin hazfiyle تَسْطِيعَ dedi. Hz. Mûsâ'nın şartlarına bağlı kalamaması nedeniyle hemdem ve hemsohbet olma süresi bittikten sonra durumun gereği sözün çok özlü olmasıdır, çünkü itnâba ve müsâvâta gerek yoktur. Hz. Mûsâ gibi birine kelâmdan ﴿هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنِكَ﴾ "işte bu, benimle senin aramızın ayrılmasıdır" ibâresi yeterli gelir, zira o, anlaşıkları hemdem ve hemsohbet olma şartlarını ihlâl ettiğinin farkındadır. Yine ona göre hazfin beş kısmından biri de iktitâ'dır. Bu, örneğin harflerin mahreçleri dolayısıyla tahfif için kelimenin veya kelime hükmündekinin bazı harflerinin hazfedilmesidir. Kehf sûresinin 82. âyetinde kural dışı olarak اسْتَطَاعَ'dan (yani تَسْتَطِيعَ'dan) 't'nin hazfedilmesi, onunla ilgilidir. Belki de son olarak تَسْطِيعَ fiiliyle Hz. Mûsâ'nın sabredebilmesinin azaldığı doğasına, mizacına işaret edilmiştir ki kelimenin harflerinin azaltılması da ona uygundur.¹³²

2.2. Fiilin ve Âyette Yer Aldığı İbârenin Anlamı

Mukâtil b. Süleyman, el-Ferrâ (ö. 207/822), el-Ahfeş el-Evsat, Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), İbn Kuteybe (ö. 276/889), ez-Zeccâc, ez-Zemahşerî (ö.

¹³⁰ Abdülkerîm el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, c. VIII, s. 667.

¹³¹ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. XVI, s. 15.

¹³² Abdurrahmân Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, Dâru'l-kalem ve ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Dimaşk-Beyrut, 1416/1996, c. II, s. 12-13.

538/1144) gibi önde gelen âlimlerin eserlerine Kehf sûresinin 78. âyetindeki *لَمْ تَسْتَطِعْ* ve 82. âyetindeki *لَمْ تَسْتَطِعْ* için bakılmıştır, fakat yapı ve anlama ilişkini herhangi bir açıklamayla karşılaşılmamıştır, hatta bunlardan Me'âni'l-Kur'ân türü eserlere sâhip âlimlerin söz konusu kelimelerin geçtiği âyetleri hiç ele almadıkları görülmüştür. et-Taberî, bu iki kelimeye dâir bir açıklama yapmasa da Kehf sûresinin 67. âyetinde yer alan *لَنْ تُطِيقَ* (tâkat getiremezsin) ile karşılamıştır.¹³³ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), aynı âyetin tefsirinde *لَا تُقْدِرُ أَنْ* (sabredemezsin, sabretmeye gücün yetmez)¹³⁴ ve İsmâil Hakkı Bursevî de *مَا تَقْدِرُ أَنْ تَصْبِرَ مَعِيَ الْبَيْتَةَ* (benimle birlikte, yanımda bulunmaya asla sabredemezsin, buna gücün yetmez) der.¹³⁵ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *لَمْ تَسْتَطِعْ* ile *لَمْ تَسْتَطِعْ* in aynı anlama geldiğini belirtirken *إِسْطَاعَ* ve *إِسْطَاعَ* dendiğine dikkat çeker.¹³⁶ es-Sa'lebî (ö. 427/1035) ve İbnü'l-Cevzî, 82. âyetteki ilgili ibârenin tefsirinde *إِسْطَاعَ* ile *إِسْطَاعَ* fiillerinin aynı manada olduğuna işâret etmekle yetinirler.¹³⁷ el-Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi ve İsmâil Hakkı Bursevî, *لَمْ تَسْتَطِعْ* in karşılığında *لَمْ تَسْتَطِعْ* ibâresine yer vererek *لَمْ تَسْتَطِعْ* ile *لَمْ تَسْتَطِعْ* fiillerini aynı anlamda telakki etmişlerdir.¹³⁸ İsmâil Hakkı, 67. âyetteki hazifsiz fiilin anlamında *قَدَرَ* fiilini kullandığı için buradaki hazifli fiilde de aynı anlamı kabul etmiş görünmektedir. el-Mâverdî (ö. 450/1058), *﴿مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ﴾* ibâresi için "bizzat/gözlerinle görmeye sabredemediğin/dayanamadığın" ve "soru sormayı bırakmaya sabredemediğin/dayanamadığın" şeklinde iki yorum ortaya koymuştur.¹³⁹ İbn Kesîr, 72. âyetteki *﴿إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾* ibâresini *أَنْتَ لَا تَقْدِرُ أَنْ تُصَاحِبَنِي* (Bana eşlik edemezsin, benimle hemdem ve hemsohbet olmaya gücün yetmez.) şeklinde anlamlandırır. Sebebi, Hz. Mûsâ'nın (ondan) gördüğü şeriatına aykırı fiillerdir.¹⁴⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, 82. âyetteki *﴿لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾* ibâresine *لَمْ تَقْدِرْ عَلَى الصَّبْرِ* (sabredemedin, sabretmeye gücün yetmedi) anlamını

¹³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. XV, s. 333. Bu anlam için yine bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1417/1997, c. VII, s. 2374; İbn 'Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, c. III, s. 530; Kurtubî, *el-Câmi' li'ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XIII, s. 326; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. V, s. 180; es-Süyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Merkezû hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 1424/2003, c. IX, s. 595; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, c. III, s. 413.

¹³⁴ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğ'i'n-nihâye*, eş-Şârika Üniv. Yayınları, eş-Şârika, 1429/2008, c. VI, s. 4432.

¹³⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. V, s. 278.

¹³⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, c. II, s. 310.

¹³⁷ es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, c. VI, s. 189; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, c. V, s. 182; Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, c. II, s. 400.

¹³⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, c. III, s. 291; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, c. III, s. 545; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, c. V, s. 287. Yine bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, c. XVI, s. 14.

¹³⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, c. III, s. 331.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, c. V, s. 181.

verirken¹⁴¹ el-Beğavî (ö. 516/1122) ve İbn 'Âdil, *لَمْ تُطِيقْ عَلَيْهِ صَبْرًا* (sabredemedin, sabretmeye tâkat getiremedin, ona tâkatin yetmedi) anlamını verir ve *اسْتَطَاعَ* ile *اسْتَطَاعَ* fiillerinin aynı manada olduğuna değinir.¹⁴² eş-Şevkânî ise, aynı ibârenin karşılığında *صَبْرًا صَبْرًا عَنْهُ وَمَنْ تُطِيقُ السُّكُوتَ عَلَيْهِ* (sabrın tükendi, sabredemeyecek durumda oldun, dayanamadın ve ona karşı suskun kalamadın) ifâdesini kullanır.¹⁴³

Bu çalışmayı söz konusu hazifli fiilin mâzî ve muzâri kullanımlarını Arap şiirinden iki örnekle destekleyerek tamamlamanın isâbetli olacağı kanaatindeyiz.

el-Fîrûzâbâdî, *اسْتَطَاعَ* fiiliyle ilgili *اسْتَطَاعَ* ve *اسْتَطَاعَ* söyleyişlerinin bulunduğunu belirtir ve bu konuda Kehf sûresinin 97. âyetini aktardıktan sonra kâilini belirtmediği şu beyitlere yer verir:¹⁴⁴

تَكْتَرُ مِنَ الْإِحْوَانِ مَا اسْتَطَعْتَ إِهْمًا - عَمَادٌ إِذَا اسْتَنْجَدْتَهُمْ وَظَهْوُرُ
فَمَا بِكَ كَثِيرٌ أَلْفِ خَلٍّ وَصَاحِبٍ - وَإِنَّ عَدُوًّا وَاحِدًا لَكَثِيرٌ

*Gücün yettikçe dostları çoğalt, yardım istediğinde onlar sana destek olur.
Bin samimi dost asla çok değildir, asıl o bir düşman çoktur.*

Burada el-Fîrûzâbâdî, görüşünü desteklemek üzere ilk beyitte yer alan *اسْتَطَعْتَ* fiiline dikkat çekmektedir. Fiilin şiirde hazifsiz *اسْتَطَاعَ* gibi "gücü yetmek" anlamında kullanıldığı âşikârdır.

Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Araplar'ın 'y' *اسْتَطَاعَ*'dan hazfettikleri gibi *اسْتَطَاعَ*'dan da hazfettiklerini belirttikten sonra muhadram şâir el-Hutay'e (ö. 59/678)'nin şu şiirini şâhit getirir:¹⁴⁵

وَالشَّعْرُ لَا يَسْتَطِيعُهُ مَنْ يَظْلُمُهُ - يُرِيدُ أَنْ يُعْرَبَهُ فَيُعْجِمُهُ¹⁴⁶

Şiire hakkını vermeyenin ona gücü yetmez.

Onu açıkça ifâde edeyim derken kapalı hâle getirir.

Sonuç

Bu çalışmanın sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır: *الاسْتَطَاعَةُ* kelimesine *الطَّاقَةُ* (gücü yetmek, yapabilmek, tâkat getirmek, kâdir olmak) anlamı verilirken *الطَّاعَةُ* ile *الاسْتَطَاعَةُ*'in hususilik ve *الطَّاقَةُ* ile *الطَّاعَةُ*'in de umumilik ifâde ettiği

¹⁴¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, c. VI, s. 4445.

¹⁴² Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, c. V, s. 197; İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, c. XII, s. 549. Yine bkz. Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, c. III, s. 174.

¹⁴³ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, c. III, s. 420.

¹⁴⁴ Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz*, c. II, s. 188. Yine *اسْتَطَعْتَ* mâzî fiilinin kullanımı için bkz. 'Adî b. Zeyd el-'İbâdî, *Dîvân*, thk. Muhammed Cebbâr el-Mu'aybid, Şirketü Dâri'l-cumhûriyye li'n-neşr ve't-tab', Bağdat, 1965, s. 106.

¹⁴⁵ Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, c. I, s. 161.

¹⁴⁶ Hutay'e, *Dîvân*, haz. Müfid Muhammed Kamîha, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1413/1993, s. 185.

belirtilir. Ayrıca kudret, alternatiflerden birini isteyerek yapma gücünü ifâde ederken tâkat, genellikle fiilin zorlukla yapılması hâlinde kullanılır. Kudret, Allah'a nispet edilmesi durumunda her çeşidiyle aczin ondan nefyedilmesi, kula izâfe edilmesinde ise belli konularda gücü yetme, diğerlerinde âciz kalma anlamı taşır, istitâat ve tâkat kelimeleriyle anlam ortaklığına sâhiptir. İstitâatin zıddı âcizliktir ve istitâat, kudretten daha husûsidir.

İstitâat, mastar olarak Kur'ân'da hiç geçmese de mâzî ve muzârî kullanımlarla en çok Kehf sûresinde görülür. Nitekim konumuzun özünü teşkil eden *فَمَا اسْتَطَاعُوا* ve *لَمْ تَسْتَطِعْ* da, bu sûrede karşımıza çıkmıştır. Bu iki fiil, sıradışı hâdiselerin yaşandığı iki kıssada geçmiştir. Hâdiselerin sıradışılığı, fiilleri de sıradışı yapmıştır ve okuyucunun dikkatini söz konusu kıssalara celb etmiştir.

س'in dışında başka bir harfin de yani hâ (الهَاء)nın da ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivaz yapılması, "*س*", ikinci kök harfin harekesinin gitmesinden ivazdır/gitmesine karşılıktır." görüşünü pekiştirmiştir. O nedenle *اسْتِطَاعَ* bâbından olamadığı gibi *اسْتَطَاعَ* da *اسْتِطَاعَ* bâbından olamaz. Daha açık bir ifâdeyle *اسْتَطَاعَ* ile *اسْتِطَاعَ* arasında *س* harfi, belirleyici bir rol üstlenmiştir. *اسْتِطَاعَ*'daki *س*'in kök harf ve başındaki hemzenin vasıl hemzesi olması bu fiilin *اسْتِطَاعَ* bâbından, *اسْتِطَاعَ*'daki *س*'in ivaz ve başındaki hemzenin kat' hemzesi olması da, bu fiilin *اسْتِطَاعَ* bâbından olduğunun göstergesidir.

Konumuza ilişkin bütün fiilleri sistematik bir şekilde ele almaya çalışan İbn Sîde'nin *أَطَاعَهُ* anlamıyla bir araya getirdiği *اسْتَطَاعَهُ*, *اسْتَطَاعَهُ*, *اسْتَطَاعَهُ* ve *اسْتِطَاعَهُ* fiillerinin yapı ve anlam dikkate alınarak şu şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir: *أَطَاعَهُ*, *اسْتِطَاعَهُ* ve *اسْتَطَاعَهُ* (ona gücü yetti, tâkat getirdi) anlamıyla *اسْتِطَاعَ* bâbından iken *اسْتَطَاعَهُ* ve *اسْتِطَاعَهُ* (ona boyun eğdi, itâat etti) anlamıyla *اسْتِطَاعَ* bâbındandır. Ayrıca İbn Sîde'nin geçen fiilleri açıklarken arada yer verdiği *اسْتِطَاعَ* fiili de, *أَطَاعَهُ* anlamıyla *اسْتِطَاعَ* bâbına dâhil edilmelidir. Ecvef fiil *فَعَلَ* yerine *فَاعَلَ* ile vezinlenirse yapılan bütün açıklamalara göre ilgili söyleyişler, vezinle şöyle gösterilebilir: *اسْتِطَاعَ* ile *اسْتِطَاعَ*, *اسْتِطَاعَ* birinci bakış açısına göre *اسْتِطَاعَ* iken ikinci bakış açısına göre *اسْتِطَاعَ* ve *اسْتِطَاعَ* ile *اسْتِطَاعَ* da *اسْتِطَاعَ* veznindedir.

Âlimlerin önemli bir kısmının *اسْتِطَاعَ* veznini kullanarak açıklamaya çalıştığı *اسْتِطَاعَ* fiilinin *اسْتِطَاعَ* gibi *اسْتِطَاعَ* bâbından olduğu kanâatine varılmıştır ve *اسْتِطَاعَ* şeklinde vezinlenmesi uygun bulunmuştur. Esas itibarıyla *اسْتِطَاعَ* ile aynı anlama gelen *اسْتِطَاعَ* mâzî fiilinin muzârîi *يَسْتَطِيعُ*, mastarı *اسْتَطَاعَ*, ism-i fâili *مُسْتَطِيعٌ*, ism-i mef'ûlü *مُسْتَطَاعٌ*, emr-i hâzırı *اسْتَطِعْ* ve nehy-i hâzırı *لَا تَسْتَطِعْ* şeklinde aktarılabilir.

Âyette geçen *اسْتِطَاعَ* fiilinin aslı, *اسْتِطَاعَ* ile *اسْتِطَاعَ*'dur, ama aynı mahreçten veya mahreç bakımından birbirine yakın olan *اسْتِطَاعَ* ile *اسْتِطَاعَ* bir araya geldiği için lafzın hafiflemesi amacıyla *اسْتِطَاعَ* hazfedilmiştir. Bu *اسْتِطَاعَ*'nın neden hazfedildiğine dâir farklı görüşler ortaya koyulmuştur. Onlardan biri, *اسْتِطَاعَ*'nın kesret-i

isti'mâl/yaygın kullanım ve ط'ya yakınlığı nedeniyle hafzedilmesidir. Birbirine yakın iki harfin bir araya gelmesinden sakınmak, istitâat fiillerinin tekrar tekrar geçmesi, telaffuzdaki ağırlığı gidermek yani telaffuzu kolaylaştırmak da ت'nin hafzedilmesini gerektiren sebepler arasında zikredilir. Yine ت'nin ilk geçen فَمَا اسْتَطَاعُوا'dan hafzedilmesinin ve daha sonra yer alan مَا اسْتَطَاعُوا'da bırakılmasının nedenlerinden biri, birincinin mef'ûlünün harf, fiil, fâil ve mef'ûl unsurlarından oluşması ve ikincinin mef'ûlünün tek isimden ibâret bulunmasıdır. Onun uzaması ت'nin ikinciden değil birinciden hafzedilmesini gerekli hâle getirmiştir. ت'nin hafzedilmesi, mef'ûlü hafif olan ikinci fiilde değil mef'ûlü uzayan ve ağır hâle gelen birinci fiilde lâzım gelmiştir. Bir diğer neden de, sedde çıkmanın onu delmekten daha kolay ve daha hafif olmasıdır. Dolayısıyla fiil, daha hafifle hafifletilmiş şekilde ve daha ağırla da hazıfsız yani tam getirilmiştir. Başka bir deyişle meşakkatli, uzun eylemin aksine hafif eylemden harf hafzedilmiştir. Yine sedde çıkış, onda delik, gedik açmaktan daha kısa bir zaman gerektirince telaffuzun her eylemin gerektirdiği zamanla uyuşması için fiilden harf hafzedilmiş ve fiil kısaltılmıştır. Bu genel anlayışa karşılık el-Bikâ'î'ye göre ikinci fiile ت'nin eklenmesi, seddin üzerine çıkmanın onu delmekten daha zor olduğunu göstermektedir.

Kehf sûresinin 78. âyetindeki birinci fiil, asla göre ت'yla تَسْتَطِيعُ şeklinde gelirken 82. âyetindeki ikinci fiil, fer' olduğu için hafifletilmek üzere ت'nin hafzedilmesiyle تَسْطِيعُ şeklinde gelmiştir. تَسْطِيعُ ile تَسْتَطِيعُ'la kastedilen تَسْتَطِيعُ'dur yani تَسْطِيعُ'dür ve onun aslıdır. تَسْطِيعُ, تَسْتَطِيعُ anlamındaki تَسْتَطِيعُ'nin muzâriidir. اِسْتِطَاعَ'in ت'ı, ت'nin mahrecine yakınlığı dolayısıyla hafifletmek için hafzedilmiştir. Hazif, ikinciye tahsis edilmiştir, zira birincisi ona delâlet etmektedir. Problem zor ve ağır olduğu için ilkin تَسْتَطِيعُ'denirken Hz. Mûsâ'ya gerekli izahat yapılırca ve problem ortadan kalkınca تَسْطِيعُ'denmiştir. Tahfifin nedeni, Hz. Mûsâ'ya karşılaştığı şeyin, sebebi açıklandığı için hafif/kolay gelmesidir. Bu durumda daha ağır, daha ağırla ve daha hafif de, daha hafifle karşılanmıştır.

Bu fiillerdeki hazif konusuna genel bakış, kısaca şudur: Fiilin kısalığı hafifliğine, kolaylığına ve uzunluğuna da uzun ve meşakkatli oluşuna işârettir.

"مَا اسْتَطَاعُوا ile مَا اسْتَطَاعُوا" arasında anlam bakımından herhangi bir fark var mıdır?" sorusuna da şöyle cevap verilebilir: Görülebildiği kadarıyla müfessirlerin ve Me'âni'l-Kur'ân türü eserleri kaleme alanların önemli bir kısmı, bu konuya neredeyse değinmez. Bu konudaki muhtemel soruya karşılık bazı müfessirler de اِسْطَاعَ ile اِسْتَطَاعَ fiillerinin aynı anlama geldiğini, اِسْطَاعَ'nin اِسْتَطَاعَ'yla ilgili bir söyleyiş olduğunu belirtmekle yetinirler.

Kehf sûresinin 97. âyetinde geçen ilgili fiilleri anlamlandıran kaynakların çok büyük bir kısmında o ikisinin فَدَرَ fiiliyle, bazı kaynaklarda da اَطَّاقَ fiiliyle

karşılandığı görülürken 78. ve 82. âyetlerdeki ilgili fiillerin de bazı kaynaklarda أَطَاقٌ, bazı kaynaklarda da فَكَّرَ fiiliyle karşılandığı dikkati çeker. Zaten Kur'ân'daki diğer istitâat fiillerinin anlamında da bu iki fiilin kullanıldığı bilgimiz dâhilindedir. Bu arada 97. âyetteki zuhûrun seddi aşmaktan ziyâde ona/onun üzerine çıkmayı ifâde ettiğini belirtmekte fayda vardır. Zaten maksat, seddi aşmaktır ve âyette bunun iki yolundan veya yönünden söz edilmektedir. Bu durumda âyete "Ne ona/onun üzerine çıkabildiler ne de onu delebildiler." şeklinde mana verilebilir. Yine 78. ve 82. âyetlerdeki sabredememe, bağlama göre tahammül edememeyi/dayanamamayı ifâde etmektedir. Bu durumda ilgili ibârelerin "dayanamadığın/tahammül edemediğin şeylerin beyânı, içyüzü" anlamını içerdiğinden söz edilebilir.

Görülebildiği kadarıyla اسْتَطَاعَ fiilindeki ت'nin anlam değerine ilk defa Abbâsi veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre dikkat çekmiştir. Ayrıca klasik tefsir müelliflerinden özellikle İbn Kesîr, İbn 'Arafe, el-Bikâ'î, son dönemlerdeki bazı müfessirler ve Kur'ân'a dair çalışmaları bulunan bazı müellifler bu konuya eğilmişler, hazifli ve hazifsiz iki kullanımı mukâyese etmişlerdir.

Kaynakça

- 'Adî b. Zeyd el-'İbâdî, *Dîvân*, thk. Muhammed Cebbâr el-Mu'aybid, Şeriketü Dâri'l-cumhûriyye l'î-n-neşr ve't-tab', Bağdat, 1965.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1411/1990.
- Altıkulaç, Tayyar, "Hamza b. Habîb", *DİA*, İstanbul, 1997.
- Âlûsî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, tsz.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz.
- 'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetü'l-kârî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, tsz.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vdğr., Dâru tayyibe, Riyâd, 1412 h.
- Beyzâvî, Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, haz. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1418/1998.
- Bikâ'î, Ebü'l-Hasen İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver*, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, tsz.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1401/1981.

- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr 'Attâr, IV. Baskı, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1990.
- Cirânül'avd en-Nümeyrî, *Divân*, Matba'atü Dâri'l-kütübî'l-Misriyye, Kâhire, 1350/1931.
- Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, İstanbul, 1998.
- Dervîş, Muhyiddîn, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-kerîm ve beyânüh*, III. Baskı, Dâru'l-irşâd, Humus, 1412/1992.
- Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedreddin Kahveci, II. Baskı, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, Dımaşk-Beyrut, 1413/1992.
- Ebû Ali el-Kâlî, *Kitâbü'l-Emâlî*, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1416/1996.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhit*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- Ebû Hilâl el-'Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kâhire, 1428/2007.
- Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-'İlmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed 'Atâ, Mektebetü'r-Riyâzi'l-hadîse, Riyad, tsz.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Kâhire, 1961.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Kitâbü Me'âni'l-kurâat*, thk. Muhammed b. 'Îd eş-Şa'bânî, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 2007.
- _____, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn vdğr., ed-Dâru'l-Misriyye li't-te'lîf ve't-terceme-Dâru'l-kâtibi'l-'Arabî, Kâhire, 1967.
- Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1401/1981.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed, *el-Misbâhu'l-münîr*, Mektebetü Lübnân, Beyrut, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Besâiru zevi't-temyiz fi letâifi'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr ve Abdülhalîm et-Tahâvî, el-Mektebetü'l-'ilmiyye, Beyrut, tsz.
- _____, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'âmme, Kâhire, 1398-1400/1978-1980.
- Görgün, Tahsin, "Hac", *DİA*, İstanbul, 1996.
- Gulâmu Sa'leb, Ebû Ömer el-Bâverdî, *Yâkûtetü's-surât fi tefsiri ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Ya'kûb et-Türkistânî, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, Medine, 1423/2002.
- Hâlidî, Salâh Abdülfettâh, *Ma'a kasasî's-sâbikîn fi'l-Kur'ân*, V. Baskı, Dâru'l-kalem, Dımaşk 1428/2007.
- _____, *et-Tefsîr ve't-te'vil fi'l-Kur'ân*, Dâru'n-nefâis, Amm, 1416/1996.

- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, Beyrut, 1408/1988.
- Hatîb, Abdülkerîm, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kâhire, tsz.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*, tashih Muhammed Ali Şâhîn, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- Hutay'e, *Dîvân*, haz. Müfid Muhammed Kamîha, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- İbn 'Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-Lübâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- İbn 'Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru İbn 'Arafe*, thk. Celâl el-Asyûtî, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 2008.
- İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-neşr, Tûnus, 1984.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib, *el-Muharreru'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1422/2001.
- İbn Berrî, Muhammed Abdullâh, *et-Tenbîh ve'l-izâh 'ammâ vaka'a fî's-Sihâh*, thk. Mustafa Hicâzî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, Mısır, 1980.
- İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedruddîn, *Keşfü'l-me'ânî fî'l-müteşâbih mine'l-mesânî*, thk. Abdülcevâd Halef, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1410/1990.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, thk. eş-Şirbînî Şerîde, Dâru'l-hadîs, Kâhire, 1428/2007.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen, *Cemheretü'l-luġa*, thk. Remzi Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987-1988.
- İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemü Mekâyîsî'l-luġa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikr, ysz., 1399/1979.
- İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, haz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vdğr., Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379 h.
- _____, *Fethu'l-bârî*, Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır, 1378/1959.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed, *el-Hucce fî'l-kurâti's-seb'*, thk. Abdül'âl Sâlim Mekrem, Dâru'ş-şurûk, Beyrut, 1401 h.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şirî, Dâru ihyâi't-türâsî'l-'Arabî, Beyrut, 1408/1988.
- _____, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, II. Baskı, Dâru tayyibe, Riyâd, 1420/1999.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, Kâhire, 1378/1958.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır-Dâru Beyrut, Beyrut, 1388/1968.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kurâât*, thk. Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 1428/2007.
- İbn Receb el-Hanbelî, *Revâi'u't-tefsîr*, derleme ve ta'lîk: Ebû Mu'âz Târik b. 'İvazillah, Dâru'l-'âsime, Riyad, 1422/2001.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail, *el-Muhassas*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, tsz.
- _____, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd Hindâvî, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1421/2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, III. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Mektebetü'l-me'ârif, Riyad, 1405/1985.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Kâsım, *Îzâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Mecma'u'l-luğati'l-'Arabiyye, Dimaşk, 1390/1971.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf, *el-Kenzü'l-luğavî (el-Kalb ve'l-ibdâl)*, haz. August Haffner, el-Matba'atü'l-Katulikiyye li'l-âbâi'l-yesû'iyîn, Beyrut, 1903.
- _____, *Kitâbü'l-İbdâl*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, el-Hey'etü'l-'âmmeh lişûûni'l-metâbi'i'l-emîriyye, Kâhire, 1398/1978.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm es-Sekâfî, *Milâkü't-te'vîl*, thk. Sa'îd el-Fellâh, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1403/1983.
- İskâfî, el-Hatîb, *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vîl*, thk. Muhammed Mustafa Aydın, Ümmülkurâ Üniversitesi, Mekke, 1422/2001.
- İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhi'l-beyân*, Mektebetü Eser, İstanbul, 1389 h.
- Kâdûsî, Abdürrâzık b. Hamûde, "Eserü'l-kirâati'l-Kur'âniyye fi's-sinâ'ati'l-mu'cemiyye Tâcü'l-'arûs nemûzecen", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Helvân Üniv. Edebiyat Fakültesi, Kâhire, 1431/2010.
- Kirmânî, Tâcülkurrâ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Hamza, *Ğarâibü't-tefsîr ve 'acâibü't-te'vîl*, Dâru'l-kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyye ve Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'ân, Cidde-Beyrut, tsz.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' liahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Dâru 'âlemi'l-kütüb, Riyâd, 1423/2003.
- Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû 'Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1374/1954.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, tsz.

- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*, eş-Şârika Üniv. Yayınları, eş-Şârika, 1429/2008.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdihî, Mısır, 1365/1946.
- Meydânî, Abdurrahmân Hasan Habenneke, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, Dâru'l-kalem ve ed-Dâru's-Şâmiyye, Dımaşk-Beyrut, 1416/1996.
- Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâcî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kâhire, tsz.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1424/2002.
- Mühelleb b. Ebî Sufre et-Temîmî, *el-Muhtasarü'n-nasîh fi tehzîbi'l-Kitâbi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhîd-Dâru Ehli's-sünne, Riyad, 1430/2009.
- Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, el-Matba'atü'l-bahriyye, İstanbul, 1304 h.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1421 h.
- _____, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. M. Ali es-Sâbûnî, Mekke 1409 h.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Budeyvi, Dâru'l-kelimi't-tayyib, Beyrut, 1419/1998.
- Neyrebânî, Abdülbedî', *el-Cevânibü's-savtiyye fi kütübî'l-ihcâc li'l-kurâât*, Dâru'l-ğavsânî, Dımaşk, 1427/2006.
- Nizâmüddîn en-Nîsâbûrî, el-Hasen b. Muhammed, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân ve reğâibi'l-furkân*, tahrîç: Zekeriyâ 'Umeyrât, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1416/1996.
- Ömer, Ahmed Muhtâr, *Mu'cemü'l-Luğatî'l-'Arabiyyetü'l-mu'âsıra*, 'Âlemü'l-kütüb, Kâhire, 1429/2008.
- Öztürk, Mustafa, "Zülkarneyn", *DİA*, İstanbul, 2013.
- er-Râğib el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kılânî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, tsz.
- Sâfi, Mahmûd b. Abdîrahîm, *el-Cedvel fi i'râbi'l-Kur'ânî'l-kerîm*, Dâru'r-reşîd, Dımaşk, 1418 h.
- Sâhib İsmâil b. 'Abbâd, *el-Muhît fi'l-luğâ*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1414/1994.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1422/2002.
- Sâmerrâî, Fâzıl Sâlih, *Belâğatü'l-kelime fi't-ta'biri'l-Kur'ânî*, II. Baskı, Şirketü'l-'âtik lîsinâ'ati'l-kitâb, Kâhire, 2006.
- Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, II. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1413/1992.

- Siddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel*, Vezâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmiyye, Katar, 1428/2007.
- _____, *et-Tâcü'l-mükellel*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- Sîbeveyhi, 'Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, ta'lik: Emîl Bedî' Ya'kûb, II. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 2009.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Merkezü hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kâhire, 1424/2003.
- _____, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, Müessesetü'r-risâle nâşirûn, Beyrut, 1429/2008.
- _____, *Mu'terekü'l-akrân fi 'icâzi'l-Kur'ân*, tashih: Ahmed Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1408/1988.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1403/1983.
- Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-münîr*, Matba'atü Bulak (el-Emîriyye), Kâhire, 1285 h.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Hicr li't-tibâ'a ve'n-neşr, Kâhire, 1422/2001.
- Topaloğlu, Bekir ve Ali Bardakoğlu, "Kudret", *DİA*, Ankara, 2002.
- Turhan, Kasım, "Kuvvet", *DİA*, Ankara, 2002.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyn, *et-Tibyân fi ir'âbi'l-Kur'ân*, el-Matba'atü'l-meymeniyye, Mısır, 1306 h.
- 'Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-kerîm sûretü'l-Kehf*, Dâru İbni'l-Cevzî, ed-Demmâm, 1423 h.
- Üzüm, İlyas, "Kehf Sûresi", *DİA*, Ankara, 2002.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1415/1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İstitâat", *DİA*, İstanbul, 2001.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Hilâlî vdğr., el-Meclisü'l-vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, Kuveyt, 1422/2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve ir'âbüh*, thk. Abdülcélil Abdüh Şelebî, 'Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1988.
- Zekeriyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ, *Fethu'r-Rahmân bikeşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Dâru'l-Kur'âni'l-kerîm*, Beyrut, 1403/1983.
- _____, *Tuhfetü'l-bârî*, haz. Muhammed Ahmed Abdülazîz Sâlim, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1425/2004.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd vdğr., Mektebetü'l-'ubeykân, Riyâd, 1418/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1428/2007.